МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

на тему: ВПЛИВ КОНФЛІКТІВ В ДИАДІ «ДИТИНА – БАТЬКИ» НА ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Виконала: студентка IV курсу,
групи 6.0532-2
спеціальності 053 Психологія
освітньої програми Психологія
Шпунтова Олександра Віталіївна
Керівник: канд. психол. наук,
доцент, в.о. завідувача кафедри
психології Губа Н. О.,
Рецензент: Phd, викладач кафедри
психології Околович О.С.

Запоріжжя - 2026

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
кафедра психології
рівень вищої освіти: бакалаврський
спеціальність: 053 Психологія
освітня програма: Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
В.о. завідувача кафедри психології
к.психол.н., доцент. Н.О. Губа
_____
«____»_____2026 р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ
Шпунтовій Олександрі Віталіївні

Тема роботи Вплив конфліктів в діаді «дитина - батьки» на емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку
керівник роботи Губа Н. О., канд. психол. наук, доцент, в.о. завідувача кафедри психології
психології затверджені наказом ЗНУ від «08» грудня 2025 року № 1779—с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: проаналізувати теоретичні підходи до розуміння конфліктів у сімейній взаємодії; розкрити особливості взаємин у діаді «дитина - батьки»; охарактеризувати емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку як психолого-педагогічну проблему; дослідити вплив сімейних конфліктів на емоційний стан і поведінку дітей; визначити фактори, що сприяють гармонізації емоційного розвитку дитини в сім'ї; розробити рекомендації щодо зниження негативного впливу конфліктів на емоційний розвиток дітей.
5. Перелік графічного матеріалу: 11 рисунків, 15 таблиць.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Вступ	Губа Н.О., доцент		
Розділ 1	Губа Н.О., доцент		
Розділ 2	Губа Н.О., доцент		
Розділ 3	Губа Н.О., доцент		
Висновки	Губа Н.О., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	грудень 2025 р.	Виконано
2	Робота над вступом	січень 2026 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	лютий 2026 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	березень 2026 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	квітень 2026 р.	Виконано
6	Написання висновків	квітень 2026 р.	Виконано
7	Передзахист	травень 2026 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	травень 2026 р.	Виконано

Студент _____О. В. Шпунтова

Керівник роботи _____Н. О. Губа

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ І. І. Менсітов

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 71 сторінка, 11 рисунків, 15 таблиць, 59 джерел.

Об’єкт дослідження – емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження - вплив конфліктів у діаді «дитина - батьки» на емоційні прояви дітей молодшого шкільного віку, а саме тривожність, страх помилки, емоційну нестійкість, замкнутість, дратівливість та особливості поведінкових реакцій.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив конфліктів у діаді «дитина - батьки» на емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку, а також розробити практичні рекомендації щодо зниження їх негативного впливу.

Гіпотеза дослідження: існує статистично значущий зв’язок між рівнем конфліктності у взаєминах молодших школярів з батьками та особливостями їхнього емоційного стану і поведінки: чим вищими є навчальні труднощі, дефіцит батьківської підтримки та непослідовність виховання, тим вищими є показники тривожності, емоційної напруги та поведінкових порушень у дітей молодшого шкільного віку

Наукова новизна полягає у комплексному аналізі впливу конфліктів у діаді «дитина - батьки» на емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку, з урахуванням сучасних умов функціонування сім’ї. У роботі уточнено уявлення про взаємозв’язок конфліктності сімейних взаємин та емоційної регуляції дитини, а також обґрунтовано підходи до їх гармонізації.

БАТЬКИ, ДІТИ, ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ, СІМЕЙНІ КОНФЛІКТИ, СІМЕЙНА ВЗАЄМОДІЯ.

SUMMARY

Shpuntova O.V. The impact of conflicts in the "child - parents" dyad on the emotional development of primary school children

Bachelor's qualification work: 71 pages, 11 figures, 15 tables, 59 sources.

The object of the study is the emotional development of children of primary school age.

The subject of the study is the influence of conflicts in the "child - parents" dyad on the emotional manifestations of children of primary school age, namely anxiety, fear of making mistakes, emotional instability, isolation, irritability and peculiarities of behavioral reactions.

The purpose of the study is to theoretically substantiate and empirically investigate the influence of conflicts in the "child - parents" dyad on the emotional development of children of primary school age, as well as to develop practical recommendations for reducing their negative impact.

Research hypothesis: there is a statistically significant relationship between the level of conflict in the relationships of younger schoolchildren with their parents and the characteristics of their emotional state and behavior: the higher the learning difficulties, lack of parental support and inconsistency of upbringing, the higher the indicators of anxiety, emotional tension and behavioral disorders in children of primary school age.

Research objectives:

1. To analyze theoretical approaches to understanding conflicts in family interaction.

2. To reveal the features of relationships in the dyad "child - parents".

3. To characterize the emotional development of children of primary school age as a psychological and pedagogical problem.

4. To investigate the impact of family conflicts on the emotional state and behavior of children.

5. To identify factors that contribute to the harmonization of the emotional development of a child in the family.

6. To develop recommendations for reducing the negative impact of conflicts on the emotional development of children.

The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of the impact of conflicts in the dyad "child - parents" on the emotional development of children of primary school age, taking into account the modern conditions of family functioning. The work clarifies the idea of the relationship between the conflict of family relationships and the emotional regulation of the child, and also substantiates approaches to their harmonization.

The practical significance of the study lies in the possibility of using the results obtained in the work of psychologists, teachers and parents to prevent the negative impact of family conflicts, as well as to create favorable conditions for the emotional development of children.

Key words: parents, children, emotional development of the child, family conflict, family interaction.

ЗМІСТ

ВСТУП 8

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ У ДІАДІ «ДИТИНА - БАТЬКИ» ТА ЇХ ВПЛИВУ НА ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ 11

1.1. Поняття та психологічна природа конфліктів у сімейній взаємодії 11

1.2. Особливості взаємин у діаді «дитина - батьки» 17

1.3. Емоційний розвиток дитини як психолого-педагогічна проблема 22

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ 28

2.1. Психологічна характеристика дітей молодшого шкільного віку 28

2.2. Вплив сімейних конфліктів на емоційний стан і поведінку дітей 32

2.3. Фактори та умови гармонізації емоційного розвитку дітей у сім’ї 36

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ КОНФЛІКТІВ У ДІАДІ «ДИТИНА - БАТЬКИ» НА ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ 46

3.1. Організація та методи дослідження 46

3.2. Аналіз результатів дослідження емоційного розвитку дітей 48

3.3. Рекомендації щодо зниження негативного впливу конфліктів у сім’ї на емоційний розвиток дітей 59

ВИСНОВКИ 68

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 72

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасні умови розвитку суспільства супроводжуються зростанням психологічного навантаження на сім'ю як основний інститут соціалізації дитини. Зміни у способі життя, інтенсивність професійної діяльності батьків, інформаційне перенасичення та загальне підвищення рівня соціальної напруги позначаються на якості сімейних взаємин. У таких умовах дедалі частіше спостерігається загострення конфліктів у сімейному середовищі, які не обмежуються взаєминами між дорослими, а поширюються на взаємодію з дитиною.

Особливо чутливою до подібних впливів є дитина молодшого шкільного віку. У цей період відбувається інтенсивне становлення емоційної сфери, формуються навички саморегуляції, розвивається здатність до розуміння власних і чужих переживань. Водночас психічна організація дитини ще не має достатньої стійкості, що зумовлює підвищену вразливість до зовнішніх впливів. Конфлікти у взаєминах із батьками можуть виступати не лише ситуативним чинником напруження, а й впливати на формування емоційних реакцій, поведінкових моделей та особливостей міжособистісної взаємодії.

Проблема взаємозв'язку сімейних конфліктів і емоційного розвитку дитини привертає значну увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. У наукових працях розкриваються особливості впливу емоційного клімату сім'ї на психічний розвиток, аналізуються механізми формування емоційної регуляції, вивчається роль батьківської поведінки у становленні особистості дитини. Водночас питання впливу конфліктів у діаді «дитина - батьки» на емоційний розвиток у молодшому шкільному віці потребує подальшого поглибленого аналізу, з урахуванням сучасних соціально-психологічних умов.

Об’єкт дослідження – емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження - вплив конфліктів у діаді «дитина - батьки» на емоційні прояви дітей молодшого шкільного віку, а саме тривожність, страх помилки, емоційну нестійкість, замкнутість, дратівливість та особливості поведінкових реакцій.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив конфліктів у діаді «дитина - батьки» на емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку, а також розробити практичні рекомендації щодо зниження їх негативного впливу.

Гіпотеза дослідження: існує статистично значущий зв’язок між рівнем конфліктності у взаєминах молодших школярів з батьками та особливостями їхнього емоційного стану і поведінки: чим вищими є навчальні труднощі, дефіцит батьківської підтримки та непослідовність виховання, тим вищими є показники тривожності, емоційної напруги та поведінкових порушень у дітей молодшого шкільного віку

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до розуміння конфліктів у сімейній взаємодії.
2. Розкрити особливості взаємин у діаді «дитина - батьки».
3. Охарактеризувати емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку як психолого-педагогічну проблему.
4. Дослідити вплив сімейних конфліктів на емоційний стан і поведінку дітей.
5. Визначити фактори, що сприяють гармонізації емоційного розвитку дитини в сім’ї.
6. Розробити рекомендації щодо зниження негативного впливу конфліктів на емоційний розвиток дітей.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз наукової літератури, узагальнення та систематизація підходів до проблеми; емпіричні – психодіагностичні методики для вивчення емоційного стану дітей та особливостей сімейної взаємодії; методи обробки даних – кількісний аналіз отриманих результатів та їх якісна інтерпретація.

Наукова новизна полягає у комплексному аналізі впливу конфліктів у діаді «дитина - батьки» на емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку, з урахуванням сучасних умов функціонування сім'ї. У роботі уточнено уявлення про взаємозв'язок конфліктності сімейних взаємин та емоційної регуляції дитини, а також обґрунтовано підходи до їх гармонізації.

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у роботі психологів, педагогів та батьків для попередження негативного впливу сімейних конфліктів, а також для створення сприятливих умов емоційного розвитку дітей.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. У першому розділі розкрито теоретичні основи дослідження, у другому – проаналізовано особливості емоційного розвитку дітей в умовах сімейних конфліктів, у третьому – представлено результати емпіричного дослідження та практичні рекомендації.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ У ДІАДІ «ДИТИНА - БАТЬКИ» ТА ЇХ ВПЛИВУ НА ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ

1.1. Поняття та психологічна природа конфліктів у сімейній взаємодії

Конфлікт у межах сімейної взаємодії не варто розглядати як випадковий епізод напруження або звичайне непорозуміння між учасниками спілкування. Його поява зазвичай пов’язана з глибшими процесами, що охоплюють переживання, оцінки ситуації та звичні способи реагування, які формуються поступово і закріплюються в повсякденному житті. У сім’ї ці процеси проявляються особливо виразно, адже взаємини тут тривалі, емоційно насичені й часто не допускають дистанціювання. Через це навіть незначна суперечність здатна перерости у стійке протистояння, яке впливає на емоційний стан дитини.

У наукових працях конфлікт у сім’ї описується як процес, що відображає характер взаємодії між її членами. E. M. Cummings і J. N. Schatz звертають увагу на те, що конфлікт не є автоматично руйнівним явищем, його наслідки залежать від способу переживання і завершення [20, 18]. Якщо взаємодія супроводжується поясненням позицій і відновленням контакту, напруження знижується. Проте у випадках, коли конфлікт набуває повторюваного характеру, він починає впливати на базове відчуття безпеки дитини, що з часом проявляється у тривожності або нестабільності поведінки.

Важливий аспект пов’язаний із характером прив’язаності між дитиною та батьками. Дослідження J. Gerlach показують, що стабільний емоційний зв’язок з дорослими значною мірою визначає, як дитина реагує на суперечності [24, 67]. Коли дитина впевнена у підтримці, навіть напружені ситуації не призводять до

серйозних психологічних наслідків. У протилежному випадку конфлікт сприймається як загроза, що викликає страх, невпевненість або замкнутість. Іноді це проявляється не одразу, а накопичується поступово, формуючи стійкі поведінкові реакції.

У повсякденному житті причини конфліктів можуть виглядати досить простими. Наприклад, виконання домашніх завдань або дотримання режиму дня. Проте дослідження N. Gao та співавторів показують, що подібні ситуації лише зовнішньо є причиною напруження [22, 5]. Насправді вирішальну роль відіграє емоційний фон взаємодії. Якщо дорослий втомлений або роздратований, навіть звичайна ситуація набуває конфліктного характеру. Дитина, у свою чергу, реагує не стільки на вимогу, скільки на тон і спосіб подачі.

На рівні щоденного досвіду конфлікт у сім’ї часто сприймається як реакція на окрему дію дитини, наприклад невиконане завдання чи порушення встановлених правил. Однак детальніший аналіз показує, що подібні ситуації лише оголюють глибші суперечності, пов’язані з очікуваннями батьків і реальними можливостями дитини. О. Ю. Булгакова та О. В. Азаркіна підкреслюють, що дитячо-батьківські взаємини формуються як система взаємних оцінок і реакцій, де кожен новий конфлікт накладається на попередній досвід взаємодії [3, 101]. Унаслідок цього навіть незначна подія може викликати непропорційно сильну емоційну відповідь, оскільки вона вже пов’язана з накопиченим напруженням.

Це добре видно у ситуаціях, коли дорослий реагує не на конкретну поведінку, а на її інтерпретацію. Дитина, яка повільно виконує завдання, може сприйматись як неуважна або неслухняна, хоча реальна причина полягає у втомі чи труднощах концентрації. У такому разі конфлікт розгортається не навколо факту, а навколо значення, яке йому надається. І. Р. Субашкевич та О. А. Прудніков звертають увагу на те, що саме перекручення смислу взаємодії

стає джерелом стійкого напруження у сім'ї [12, 214]. Дитина поступово починає очікувати негативної реакції навіть у нейтральних ситуаціях, що змінює її поведінку ще до виникнення відкритого конфлікту.

Показовим є і те, як швидко дитина засвоює емоційний тон спілкування. Якщо взаємодія регулярно супроводжується підвищеним голосом або різкими оцінками, це стає звичною формою реагування. О. П. Коханова зазначає, що відчуття психологічної безпеки у дитини безпосередньо залежить від стабільності та передбачуваності реакцій дорослого [23, 96]. Коли ж реакції змінюються залежно від настрою або зовнішніх обставин, дитина не може сформувати чітке уявлення про допустиму поведінку. У таких умовах навіть спроби уникнути конфлікту можуть призводити до нових суперечностей, оскільки дорослий інтерпретує їх як байдужість або протест.

З часом це створює замкнене коло. Чим більше дитина намагається пристосуватися, тим сильніше зростає внутрішнє напруження, яке рано чи пізно проявляється у вигляді емоційного зриву або різкої зміни поведінки. Подібні реакції часто сприймаються батьками як підтвердження їхніх попередніх очікувань, що лише посилює конфлікт. Л. М. Лисенко та А. В. Желавська підкреслюють, що у таких ситуаціях дитина втрачає відчуття стабільності взаємин, що позначається на її здатності довіряти і відкрито висловлювати власні переживання [25, 95].

У результаті конфлікт перестає бути окремою подією і набуває характеру фону, який визначає загальний стиль спілкування в сім'ї. Його вплив проявляється не лише у відкритих суперечках, а й у зміні інтонацій, пауз, реакцій на дрібні події. Саме ці, на перший погляд незначні, деталі формують емоційний клімат, у якому зростає дитина, і значною мірою визначають її подальший розвиток.

Поступово накопичення таких епізодів формує певний стиль взаємодії. R. Huang доводить, що регулярні конфлікти впливають на поведінкові

результати дитини через зміну батьківських практик [25]. Знижується чутливість до потреб дитини, зростає рівень контролю або навпаки байдужості. Це створює ситуацію, коли конфлікт уже не є окремим випадком, а стає частиною звичного способу спілкування.

Велику роль відіграє і стиль виховання. Г. Себаст'ян підкреслює, що характер взаємодії визначає інтенсивність конфліктів і їх наслідки [26]. У сім’ях, де домінує жорсткий контроль, дитина часто не має можливості висловити власну позицію. Це провокує прихований протест або відкриту агресію. Натомість у більш відкритих формах взаємодії, де допускається обговорення, навіть складні ситуації розв’язуються без різкого загострення.

Не можна оминути вплив конфліктів між самими батьками. Робота K. R. Abela та колег показує, що напруження між дорослими впливає на дитину опосередковано, через зміну емоційного клімату в сім’ї [17]. Дитина відчуває нестабільність, навіть якщо не бере участі у суперечці. З часом це може призводити до підвищеної чутливості до будь-яких проявів напруження і переноситися на взаємодію з батьками.

Особливості вікового розвитку також відіграють помітну роль. У молодшому шкільному віці дитина ще лише формує здатність контролювати емоції. Як зазначає S. H. Rizvi, цей процес нерівномірний і супроводжується частими емоційними коливаннями [30, 12]. Через це навіть незначні труднощі можуть викликати різкі реакції. Відсутність достатнього досвіду вирішення конфліктів призводить до того, що дитина використовує прості, іноді неефективні стратегії, наприклад уникнення або протест.

Паралельно варто враховувати загальний сімейний фон. Конфлікт між роботою та сімейними обов’язками, про який пишуть M. Lim, M. Pollmann-Schult і J. Li, впливає на стиль взаємодії з дитиною [28, 4]. Коли батьки перевантажені, вони частіше реагують різко або формально, що збільшує напруження у спілкуванні. Дитина в таких умовах отримує менше емоційної підтримки, що підсилює конфліктність.

Загалом конфлікт у сім’ї не можна оцінювати однозначно як негативне явище. Його значення визначається тим, як саме він розгортається і завершується. J. Barthassat зазначає, що наслідки конфліктів залежать від їх емоційного наповнення та способу розв’язання [18, 13]. У випадках, коли взаємодія завершується відновленням контакту, вона може навіть зміцнювати стосунки. Проте за умов постійного напруження і відсутності конструктивного завершення конфлікт стає фактором, що гальмує розвиток і формує нестійкі моделі поведінки.

Отже, психологічна природа конфліктів у сімейній взаємодії розкривається через поєднання емоційних реакцій, особливостей прив’язаності, стилю виховання та загального сімейного середовища. Вона не зводиться до окремих ситуацій, а формується як результат тривалої взаємодії, яка або підтримує розвиток дитини, або створює для нього додаткові труднощі.

Окремої уваги потребує те, як дитина внутрішньо переживає конфліктні ситуації, адже зовнішня поведінка не завжди відображає реальний емоційний стан. Досить часто діти не демонструють відкритого спротиву або агресії, натомість реагують через зниження активності, замкнутість або уникнення взаємодії. За спостереженнями В. М. Поліщука, подібні реакції пов’язані з тим, що дитина не має достатніх ресурсів для відкритого протистояння і обирає більш безпечні, але психологічно затратні способи реагування [34, 134]. Це означає, що відсутність видимого конфлікту не завжди свідчить про його реальну відсутність.

Поступово такі переживання можуть трансформуватися у стійкі емоційні стани. Н. Ф. Портницька звертає увагу на те, що дитячо-батьківські стосунки визначають не лише поведінку, а й формування потребово-ціннісної сфери дитини [35]. Якщо взаємодія асоціюється з напруженням, критикою або нестабільністю, дитина починає сприймати подібні умови як норму. Це впливає на її подальші очікування від інших людей і формує занижений рівень довіри у міжособистісних відносинах.

Водночас варто враховувати, що конфлікт може мати різну динаміку залежно від загального стану сім’ї. О. Ю. Косьянова підкреслює, що в умовах соціальної нестабільності, зокрема під впливом зовнішніх стресових факторів, напруження у сімейній взаємодії зростає, що робить конфлікти більш частими і менш контрольованими [22, 21]. У таких ситуаціях навіть ті сім’ї, які раніше характеризувалися відносною стабільністю, можуть переходити до більш жорстких форм взаємодії. Для дитини це означає втрату звичних орієнтирів і посилення емоційної нестабільності.

Не менш важливим є питання взаєморозуміння. О. В. Чистяк зазначає, що здатність батьків до діалогу та врахування позиції дитини значною мірою знижує напруження у взаєминах [45, 100]. Йдеться не лише про вербальне обговорення, а й про готовність змінювати власну поведінку залежно від реакцій дитини. Якщо така гнучкість відсутня, конфлікт швидко переходить у форму протистояння, де кожна сторона намагається відстояти свою позицію без реального розуміння іншої.

Показово, що навіть у складних умовах наявність емоційного контакту здатна пом’якшувати наслідки конфлікту. О. Ю. Чекстере, Н. В. Пророк і О. В. Гнатюк доводять, що підтримка з боку батьків підвищує життєстійкість дітей молодшого шкільного віку [44]. Це означає, що вирішальним є не відсутність конфліктів, а характер взаємодії після них. Якщо дитина отримує пояснення, підтримку і відчуття прийняття, навіть складні ситуації не залишають глибоких негативних наслідків.

У протилежному випадку конфлікт накопичується як досвід, який не має завершення. Дитина не отримує відповіді на власні переживання і змушена самостійно шукати способи їх осмислення. Це призводить до формування внутрішніх суперечностей, які можуть проявлятися у вигляді підвищеної тривожності, невпевненості або різких емоційних реакцій у майбутньому. Саме через такі поступові зміни конфлікт переходить із ситуативного явища у фактор довготривалого впливу на психічний розвиток.

1.2. Особливості взаємин у діаді «дитина - батьки»

Взаємини між дитиною і батьками не виникають раптово і не залишаються незмінними. Вони поступово складаються з повторюваних щоденних контактів, дрібних реакцій, інтонацій, способів відповіді на прохання чи заборони. Спочатку ці взаємодії здаються незначними, але з часом саме вони визначають, як дитина сприймає близькість, підтримку і навіть власну цінність. У межах цієї діади формується відчуття, чи можна довіряти іншому, чи безпечно висловлювати емоції, чи варто очікувати розуміння.

На ранніх етапах життя дитина майже повністю залежить від дорослого, але вже у молодшому шкільному віці з’являється інша тенденція. Вона починає відходити від повної залежності, прагне самостійності, іноді наполегливо, іноді суперечливо. У цьому і виникає напруга. З одного боку залишається потреба у підтримці, з іншого зростає бажання діяти самостійно. Ця внутрішня суперечність часто проявляється у поведінці, яку батьки можуть трактувати як непослух, хоча насправді вона є ознакою розвитку.

Дослідження R. Kim, M. Foster і M. Parada показують, що якість спільного часу між батьками і дитиною має безпосередній вплив на емоційний розвиток [27]. Важливим виявляється не стільки сам факт взаємодії, скільки її наповнення. Коли дорослий дійсно включений у контакт, реагує на слова і настрій дитини, виникає відчуття стабільності. Якщо ж спілкування формальне, обмежене короткими вказівками або контролем, дитина поступово відчуває дистанцію.

Ця дистанція не завжди очевидна. Вона може проявлятися у дрібницях. Наприклад, коли дитина намагається щось пояснити, а дорослий перебиває або не дослуховує. Або коли реакція батьків не відповідає емоційному стану дитини. У таких ситуаціях виникає розрив між переживанням і відповіддю на нього. З часом це призводить до того, що дитина або перестає відкрито говорити, або, навпаки, реагує різко, намагаючись привернути увагу.

Цікаво, що дитина не завжди усвідомлює цю зміну як проблему, але реагує на неї через поведінку. У деяких випадках вона починає частіше звертатися до батьків із дрібними запитаннями, ніби перевіряючи доступність контакту. В інших ситуаціях спостерігається протилежна тенденція: зменшення кількості звернень, небажання ділитися переживаннями, короткі відповіді замість розгорнутих пояснень. Т. Б. Гніда звертає увагу на те, що характер родинних стосунків безпосередньо впливає на розвиток особистісних якостей дитини, зокрема відкритості та довіри [8, 4]. Коли взаємодія втрачає емоційну насиченість, дитина поступово обмежує власну активність у спілкуванні, що з часом може сприйматися як риса характеру, хоча фактично є реакцією на досвід взаємин.

У цьому процесі важливу роль відіграє не лише зміст комунікації, а й її темп і ритм. Якщо дорослий відповідає швидко, але поверхово, не заглиблюючись у переживання дитини, виникає ефект формального контакту. Дитина отримує відповідь, але не відчуває залученості. Н. А. Зобенько підкреслює, що розвиток емоційної сфери потребує не тільки інформативної взаємодії, а й емоційного включення дорослого, яке проявляється у здатності відгукуватися на стан дитини [16]. За відсутності такого відгуку формується своєрідна асиметрія: дитина емоційно включена, а дорослий залишається на рівні функціонального спілкування.

Поступово це впливає на самооцінку. Дитина починає співвідносити значущість власних переживань із реакцією батьків. Якщо її емоції ігноруються або знецінюються, виникає відчуття їх другорядності. Це не проявляється миттєво, але накопичується через повторювані ситуації. C. A. Denham зазначає, що діти формують розуміння власних емоцій через соціальну взаємодію, отримуючи зворотний зв’язок від дорослих [21, 8]. Коли такого зворотного зв’язку недостатньо або він суперечливий, дитина відчуває труднощі з ідентифікацією власних станів і їх вираженням.

Водночас варто враховувати, що навіть короткі епізоди підтримки можуть змінювати ситуацію. Один уважний діалог, де дорослий вислуховує і намагається зрозуміти, іноді має більший вплив, ніж тривалий формальний контакт. Це свідчить про те, що якість взаємин не зводиться до їх тривалості. Вона визначається глибиною включення і готовністю дорослого виходити за межі звичних реакцій. Саме в таких моментах дитина отримує досвід прийняття, який надалі впливає на її поведінку у складних ситуаціях.

Окремо варто зупинитися на повсякденних ситуаціях, які здаються буденними. Домашні завдання, збір до школи, дотримання режиму. Саме тут найчастіше проявляється характер взаємодії. Дослідження N. Gao та колег показують, що напруження під час виконання навчальних завдань часто пов’язане не з їх складністю, а з емоційним тлом спілкування [22, 6]. Якщо дорослий діє різко або демонструє роздратування, навіть проста діяльність викликає опір. У протилежній ситуації дитина легше включається у процес.

Поступово ці повторювані сценарії закріплюються. Дитина починає очікувати певної реакції і підлаштовує свою поведінку під неї. Якщо у відповідь на помилку вона отримує різку критику, з’являється страх зробити щось неправильно. Якщо ж помилка сприймається як частина навчання, формується більш спокійне ставлення до труднощів. У цьому проявляється накопичувальний ефект взаємодії.

Не можна ігнорувати і вплив стану самих батьків. M. Lim, M. Pollmann-Schult і J. Li доводять, що перевантаження роботою змінює стиль спілкування з дитиною [28, 5]. Людина, яка перебуває у стані втоми, частіше реагує коротко, іноді різко, не завжди враховуючи емоційний стан дитини. Це не завжди усвідомлюється, але дитина відчуває зміну інтонації і поступово починає реагувати відповідно.

Ще один важливий момент пов’язаний із послідовністю. Коли правила змінюються, коли сьогодні дозволено те, що вчора заборонялося, дитина

опиняється у стані невизначеності. С. А. Денхэм підкреслює, що емоційний розвиток пов’язаний із передбачуваністю реакцій дорослого [21, 12]. Якщо реакції стабільні, дитина швидше орієнтується у ситуації. Якщо ні, зростає напруження, адже доводиться постійно вгадувати, якою буде відповідь.

Водночас дитина не є пасивним учасником цих взаємин. Вона реагує, впливає, іноді провокує. Її поведінка може змінювати тон спілкування. Наприклад, часті протести або ігнорування вимог можуть викликати у батьків більш жорстку реакцію. Так виникає своєрідне коло взаємного впливу, де кожна дія викликає відповідь, яка, у свою чергу, підсилює попередню модель.

На це накладається загальний емоційний фон сім’ї. E. M. Cummings і J. N. Schatz показують, що напруження між дорослими відображається на взаємодії з дитиною навіть без прямої участі дитини у конфлікті [20, 20]. Вона відчуває зміну атмосфери, що може проявлятися у тривожності або замкнутості. З часом це переноситься і на контакт із батьками.

Не варто забувати і про ширший соціальний вплив. D. Gercek звертає увагу на те, що сучасні умови змінюють уявлення про сімейні ролі і очікування від взаємодії [23]. Батьки часто змушені поєднувати кілька ролей, що ускладнює стабільну присутність у житті дитини. У таких умовах якість взаємодії стає більш значущою, ніж її тривалість.

Поступово з усіх цих елементів формується цілісна система взаємин. Вона не є фіксованою, змінюється разом із досвідом, віком, умовами життя. Проте певні патерни закріплюються і впливають на подальший розвиток. Те, як дитина вчиться сприймати себе і інших, значною мірою визначається тим, як із нею взаємодіяли у щоденних ситуаціях.

У підсумку взаємини у діаді «дитина - батьки» постають як процес, який постійно розгортається. У ньому поєднуються емоції, поведінка, очікування і досвід. І хоча окремі епізоди можуть здаватися незначними, саме вони поступово визначають загальний напрям розвитку дитини, її здатність до довіри, самоконтролю і побудови стосунків у майбутньому.

Не менш важливим є те, як у межах цих взаємин формується здатність дитини розрізняти власні емоції та емоції інших. У повсякденному спілкуванні вона поступово навчається співвідносити свої переживання з реакціями дорослого. Якщо батьки відкрито демонструють власні емоції і пояснюють їх, дитина отримує своєрідний орієнтир. У протилежній ситуації, коли емоції пригнічуються або проявляються різко і без пояснення, виникає плутанина у сприйнятті. О. Ю. Косьянова наголошує, що нестабільність емоційного фону сім'ї підвищує рівень внутрішньої напруги у дітей і ускладнює процес формування емоційної компетентності [22, 22].

Це особливо помітно у періоди, коли дитина стикається з новими вимогами, наприклад початком шкільного навчання. Збільшується кількість ситуацій, у яких потрібно контролювати поведінку, взаємодіяти з іншими дітьми, реагувати на оцінку. У таких умовах роль сім'ї посилюється, оскільки вона залишається основним джерелом підтримки. О. Ю. Чайка зазначає, що характер дитячо-батьківських взаємин впливає на здатність дитини адаптуватися до нових соціальних умов [43]. Якщо у сім'ї переважає напруження або відсутня узгодженість у вимогах, процес адаптації ускладнюється.

Паралельно формується здатність до самоконтролю. Вона не виникає ізольовано, а є результатом взаємодії з дорослим, який задає межі і демонструє способи регуляції поведінки. О. В. Чистяк підкреслює, що взаєморозуміння між батьками і дитиною сприяє більш м'якому засвоєнню соціальних норм, оскільки дитина сприймає їх не як зовнішній тиск, а як частину взаємин [45, 101]. Якщо ж правила подаються у формі жорстких вимог без пояснення, вони часто викликають опір або формальне дотримання без внутрішнього прийняття.

Ці процеси взаємопов'язані і розгортаються поступово. Кожна ситуація взаємодії додає новий елемент до загальної картини. Дитина запам'ятовує не лише слова, а й інтонації, паузи, реакції на помилки. З часом це перетворюється

на внутрішню модель, яка визначає її поведінку у нових умовах. І. В. Чайка зазначає, що повторювані сценарії взаємодії формують стійкі очікування щодо поведінки інших людей [43]. Це означає, що досвід, отриманий у сім'ї, переноситься на інші сфери життя, впливаючи на спілкування з однолітками і дорослими.

У результаті взаємини у діаді «дитина - батьки» не можна розглядати як набір окремих ситуацій. Вони виступають як процес, у якому кожна деталь має значення. Навіть незначні зміни у тоні спілкування або способі реагування можуть поступово змінювати загальний напрям розвитку дитини, формуючи її уявлення про себе, інших і світ загалом.

1.3. Емоційний розвиток дитини як психолого-педагогічна проблема

Емоційний розвиток дитини не виникає окремо від її повсякденного досвіду. Він формується поступово, інколи непомітно, через взаємодію з близькими, через реакції на успіхи і невдачі, через ті моменти, які дорослі часто навіть не фіксують як значущі. Дитина не просто переживає емоції, вона вчиться їх проживати, інтерпретувати, інколи приховувати, інколи навпаки демонструвати. Цей процес не має чітких меж і не розгортається рівномірно. Сьогодні вона може спокійно впоратися з ситуацією, яка вчора викликала сильне напруження, а завтра знову повернутися до більш імпульсивної реакції.

У молодшому шкільному віці зміни стають більш відчутними. Дитина вже не реагує виключно спонтанно, з'являється спроба осмислення. Вона може зупинитися, подумати, оцінити ситуацію, але ця здатність ще нестійка. Часто внутрішнє розуміння не збігається з реальною поведінкою. С. А. Денхем звертає увагу, що подібна невідповідність є типовою і відображає природний перебіг розвитку [21, 9]. У такі моменти особливо помітно, наскільки дитині складно утримувати баланс між переживанням і контролем.

Поступово формується здатність розрізняти емоції. Спочатку вони переживаються як щось узагальнене, без чіткого поділу. З часом з’являється розуміння відтінків. Дитина починає відрізняти роздратування від образи, хвилювання від страху. Цей процес не відбувається сам по собі. Він тісно пов’язаний із тим, як дорослі реагують на її стан. Якщо емоції визнаються і проговорюються, з’являється можливість їх усвідомити. Якщо ж вони ігноруються або знецінюються, виникає плутанина, яка ускладнює подальшу регуляцію.

Z. Mortazavizadeh підкреслює, що емоційна компетентність формується у взаємодії і залежить від якості цього досвіду [29, 6]. Коли дорослий здатний помітити переживання дитини і відгукнутися на нього, виникає відчуття безпеки. У таких умовах дитина не боїться власних емоцій. Вона поступово вчиться їх приймати і керувати ними. У протилежному випадку емоції або пригнічуються, або виходять назовні у різкій формі, без внутрішнього контролю.

Не менш складним є процес розуміння емоцій інших людей. Він потребує не лише уваги, а й певного досвіду. Дитина вчиться помічати вираз обличчя, інтонацію, поведінку. Вона починає співвідносити їх із можливими переживаннями. Проте це розуміння ще не є стабільним. Інколи вона точно відчуває стан іншого, інколи помиляється, інколи зовсім не звертає уваги. Звідси виникають труднощі у взаємодії, які можуть проявлятися у конфліктах або непорозуміннях.

Важливим є і зв’язок емоцій із мисленням. P. Burns, T. McCormack та P. A. O’Connor показують, що емоційний досвід впливає на здатність планувати і приймати рішення [19, 980]. Якщо попередній досвід був пов’язаний із підтримкою, дитина більш впевнено береться за нові завдання. Якщо ж домінували негативні переживання, з’являється обережність, інколи уникнення. Емоції стають своєрідним фільтром, через який сприймається нова ситуація.

У шкільному середовищі це проявляється особливо чітко. Навчання вимагає не лише знань, а й здатності витримувати напруження, чекати результату, приймати помилки. Далеко не всі діти готові до цього. Частина з них реагує різко, частина замикається, частина демонструє нестійку поведінку. R. Huang зазначає, що емоційні труднощі безпосередньо пов’язані з поведінковими проявами у навчанні [25, 1664]. Це не означає, що проблема полягає у здібностях. Часто йдеться про рівень емоційної зрілості.

Сімейне середовище відіграє ключову роль у цьому процесі. Саме там закладаються перші моделі реагування. E. M. Cummings і J. N. Schatz показують, що характер взаємин у сім’ї впливає на те, як дитина сприймає напружені ситуації [20, 22]. Якщо досвід взаємодії стабільний, дитина легше переносить труднощі. Якщо ж у сім’ї часто виникає напруження, формується підвищена чутливість до стресу.

Значення має і накопичувальний ефект. Окремі фактори рідко діють ізольовано. Вони поєднуються, підсилюють один одного. Z. Mortazavizadeh звертає увагу на те, що поєднання несприятливих умов ускладнює розвиток емоційної регуляції [29, 7]. Наприклад, напружені взаємини у сім’ї разом із труднощами у навчанні створюють ситуацію, яка потребує значних внутрішніх ресурсів. Не кожна дитина може впоратися з цим без підтримки.

Окремий вимір цього процесу пов’язаний із тим, як дитина поступово навчається співвідносити власні переживання з реакціями значущих дорослих. Вона не просто відчуває емоції, а намагається зрозуміти, чи доречні вони, чи прийнятні, чи викликають схвалення або, навпаки, напруження у взаєминах. Н. Волік підкреслює, що розвиток емоційного інтелекту відбувається через досвід взаємодії, у якому дитина отримує можливість не лише пережити стан, а й осмислити його через реакцію дорослого [6]. Якщо цей процес підтримується, формується здатність до гнучкого реагування. Якщо ж реакції дорослого суперечливі або зводяться до заборон, дитина починає орієнтуватися не на власні відчуття, а на зовнішню оцінку, що ускладнює подальший розвиток.

Це стає особливо помітним у ситуаціях, де виникає напруження або конфлікт. Е. А. Панасенко розглядає сімейний конфлікт як психологічну кризу, яка не обмежується конкретною подією, а впливає на внутрішній стан дитини [33, 218]. У таких умовах переживання не завершуються разом із ситуацією, вони зберігаються і впливають на подальші реакції. Дитина може повертатися до них подумки, змінювати власну оцінку того, що сталося, або переносити ці переживання на інші подібні ситуації. У результаті навіть нейтральні події іноді викликають підвищену емоційну реакцію.

Паралельно змінюється і структура емоційних переживань. Вони стають більш складними, багатошаровими, але не завжди усвідомленими. В. Г. Мацкевич зазначає, що вплив сім'ї на емоційно-почуттєву сферу проявляється не лише у відкритих формах взаємодії, а й у загальному емоційному тлі, яке дитина засвоює [27]. Це означає, що навіть без прямого звернення до дитини вона відчуває напруження, тривогу або, навпаки, стабільність. З часом ці стани стають звичними і починають визначати її реакції на зовнішні події.

Особливу увагу варто звернути на зв'язок між емоційним розвитком і здатністю до відновлення після складних ситуацій. О. Ю. Чекстере, Н. В. Пророк і О. В. Гнатюк показують, що характер дитячо-батьківських взаємин впливає на рівень життєстійкості дітей молодшого шкільного віку [44]. Якщо після напруження дитина отримує підтримку, пояснення і можливість повернутися до стабільного стану, формується досвід подолання. У протилежній ситуації, коли переживання залишаються без відповіді, зростає внутрішня напруга, яка накопичується і ускладнює подальшу адаптацію.

Важливо, що цей процес не є одномоментним. Він розгортається через повторювані ситуації, де кожен новий досвід або підтверджує попередній, або змінює його. Дитина поступово формує уявлення про те, як працює взаємодія з іншими людьми. Якщо вона звикає до того, що її стан помічають і враховують,

з’являється впевненість у власних переживаннях. Якщо ж досвід інший, виникає потреба або пригнічувати емоції, або виражати їх у різкій формі, щоб привернути увагу.

Поступово це впливає і на пізнавальні процеси. Емоції починають визначати, як дитина сприймає нові ситуації, як оцінює власні можливості, як реагує на труднощі. Н. Волік підкреслює, що розвиток емоційного інтелекту пов’язаний із здатністю усвідомлювати зв’язок між переживанням і дією [6]. Якщо цей зв’язок формується, дитина краще орієнтується у складних ситуаціях. Якщо ж він відсутній, поведінка стає більш імпульсивною або, навпаки, загальмованою.

У підсумку можна побачити, що емоційний розвиток не обмежується внутрішнім світом дитини. Він формується у взаємодії, де кожна реакція дорослого має значення. Через ці взаємодії дитина поступово вчиться розуміти себе, інших і той простір, у якому вона знаходиться. І хоча цей процес не завжди помітний, його наслідки проявляються у здатності справлятися з труднощами, будувати стосунки і зберігати внутрішню рівновагу.

Рисунок 1.1. - Структура емоційного розвитку дитини молодшого шкільного віку

Ця структура дозволяє побачити, що розвиток не обмежується одним напрямом. Він включає розпізнавання емоцій, здатність їх виражати, розуміння інших і контроль поведінки. Кожен із цих елементів пов’язаний із іншими. Якщо один із них розвивається повільніше, це відображається на загальній картині. Наприклад, труднощі у розпізнаванні емоцій ускладнюють їх регуляцію. А недостатній контроль поведінки впливає на взаємодію з оточенням.

Поступово дитина формує власний спосіб реагування на світ. Він не є випадковим. У ньому відображається досвід, отриманий раніше, характер взаємодії з дорослими, умови, у яких вона зростає. Д. Герсек підкреслює, що сім’я виступає основою для формування цих моделей [23, 1053]. Вони можуть змінюватися, але їх початкове формування відбувається у ранніх взаєминах.

Емоційний розвиток не завершується у певний момент. Він продовжується, змінюється, ускладнюється. Проте той фундамент, який закладається у молодшому шкільному віці, має довготривале значення. Він визначає, як дитина буде справлятися з труднощами, як будуватиме взаємини, як сприйматиме себе.

У підсумку можна сказати, що емоційний розвиток є складним процесом, у якому поєднуються різні аспекти психічного життя. Він не піддається спрощеному поясненню, оскільки формується під впливом багатьох чинників. Його розуміння потребує уваги до деталей, до повсякденних ситуацій, до тих моментів, які на перший погляд здаються незначними, але з часом визначають загальний напрям розвитку дитини.

РОЗДІЛ 2
ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ

2.1. Психологічна характеристика дітей молодшого шкільного віку

Молодший шкільний вік є періодом помітних змін у психічному розвитку дитини, оскільки в цей час вона переходить від дошкільного способу життя до систематичного навчання. Школа змінює не лише режим дня, а й характер стосунків дитини з дорослими та ровесниками. З'являються нові правила поведінки, навчальні обов'язки, оцінювання, потреба виконувати завдання не тоді, коли хочеться, а тоді, коли цього вимагає навчальна ситуація. С. М. Галушко зазначає, що успішна адаптація молодшого школяра до школи залежить від вікових особливостей дитини, її емоційної готовності, рівня саморегуляції та підтримки з боку дорослих [7, 33].

Однією з провідних психологічних ознак молодшого школяра є поступове формування довільності поведінки. Дитина вчиться керувати увагою, дотримуватися інструкцій, планувати прості навчальні дії, контролювати власну поведінку. Проте ці вміння ще нестійкі. Молодший школяр може швидко втомлюватися, відволікатися, емоційно реагувати на складність завдання або зауваження вчителя. Тому навчальна діяльність у цьому віці потребує чітких пояснень, посильних вимог і доброзичливого педагогічного супроводу. В. М. Мельник підкреслює, що психологічні умови освітньої діяльності мають забезпечувати дитині відчуття безпеки, зрозумілості та підтримки [29, 122].

Важливе місце у розвитку молодшого школяра посідає емоційна сфера. Діти цього віку дуже чутливі до оцінки дорослого, похвали, порівняння з однокласниками, успіху або невдачі. О. О. Лелюх-Степанчук розглядає

емоційний розвиток молодших школярів як процес поступового ускладнення переживань і формування здатності краще розуміти власні почуття [24, 143]. О. Маляр також наголошує, що емоційні стани дітей молодшого шкільного віку проявляються не лише у словах, а й у поведінці, міміці, активності, темпі роботи, бажанні або небажанні вступати у взаємодію [26, 68]. Тому педагогові важливо бачити за зовнішньою поведінкою дитини її можливий внутрішній стан.

У молодшому шкільному віці активно формується самооцінка. Вона ще значною мірою залежить від ставлення дорослих. Якщо дитина часто чує схвалення, вона легше береться за нові завдання. Якщо її постійно критикують, вона може почати уникати складної роботи, боятися відповідати або вважати себе неспроможною. Ю. С. Бондарук пов’язує психологічну безпеку молодших школярів із почуттям захищеності, прийняття та довіри до освітнього середовища [2, 67]. Через це в початковій школі особливо важливо не ототожнювати помилку дитини з її особистістю. Помилка має сприйматися як частина навчання, а не як доказ нездібності.

Сімейне середовище також істотно впливає на психологічний стан молодшого школяра. А. С. Вавілова доводить, що стиль батьківського виховання позначається на рівні тривожності дітей: надмірний контроль, жорсткість або непослідовність дорослих можуть посилювати невпевненість і страх помилки [4, 140]. Л. В. Гончар, Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, К. М. Павицька та А. В. Хижняк підкреслюють значення сімейних цінностей для формування в дитини уявлень про підтримку, відповідальність, довіру та взаємну повагу [11, 42]. Якщо родина створює для дитини емоційно стабільне середовище, вона легше долає навчальні труднощі й краще адаптується до шкільних вимог.

Водночас сімейні труднощі можуть негативно позначатися на навчанні й поведінці молодшого школяра. І. В. Гречешнюк зазначає, що розлучення батьків часто викликає в дитини переживання тривоги, образи, нестабільності або

провини [37, 184]. І. М. Коновальчук звертає увагу на те, що конфлікти молодших школярів із батьками можуть бути пов’язані з особистісними рисами дитини, її вразливістю, імпульсивністю, невпевненістю, а також із труднощами у навчальній діяльності [19, 181; 20, 227]. Тому поведінкові проблеми учня не можна пояснювати лише небажанням учитися. Часто за ними стоять емоційне напруження, страх невдачі або нерозуміння з боку дорослих.

Соціальний розвиток молодшого школяра відбувається через спілкування з ровесниками. Клас стає для дитини простором дружби, порівняння, співпраці, суперництва й визнання. У цей період формуються емпатія, чуйність, уміння домовлятися, просити допомоги, підтримувати іншого. Ю. Ю. Савченко наголошує, що розвиток емоційного інтелекту молодших школярів пов’язаний зі здатністю розуміти власні емоції та переживання інших людей [36, 13]. І. Г. Сухопара вказує, що в умовах Нової української школи розвиток емоційного інтелекту має важливе значення для навчальної мотивації та позитивної взаємодії в класі [38, 297]. А. В. Хижняк розглядає чуйність як важливу моральну якість молодшого школяра, що проявляється у готовності допомагати й співпереживати [42, 291].

Таблиця 2.1 – Основні психологічні характеристики дітей молодшого шкільного віку

Психологічна сфера	Основні прояви у молодшому шкільному віці	Педагогічне значення
Емоційна сфера	Чутливість до оцінки, швидка зміна настрою, потреба у підтримці	Учитель має обережно добирати форму зауважень і частіше використовувати підтримувальний зворотний зв’язок
Самооцінка	Залежність від похвали дорослого, болісне переживання помилки	Важливо розмежовувати оцінку роботи й оцінку особистості дитини
Навчальна діяльність	Нестійка увага, втомлюваність, потреба в чіткій інструкції	Завдання мають бути зрозумілими, посильними й емоційно безпечними

Продовження таблиці 2.1

Сімейні взаємини	Вплив стилю виховання, конфліктів і батьківських очікувань	Потрібна узгоджена взаємодія школи та родини
Соціальна взаємодія	Потреба у прийнятті ровесниками, розвиток емпатії й чуйності	Клас має бути середовищем підтримки, співпраці та безпечного спілкування
Психологічна стійкість	Уразливість до стресу, страхів, освітніх і сімейних ризиків	Дитині потрібні стабільність, передбачуваність і психосоціальна підтримка

Джерело: складено на основі [2; 4; 7; 24, 31; 36; 38].

Психологічна характеристика дітей молодшого шкільного віку ускладнюється сучасними освітніми ризиками. С. Недовіз та І. Решетова зазначають, що соціально-емоційний розвиток учнів початкових класів потребує уваги до безпечної комунікації, підтримки стійкості та створення сприятливого освітнього середовища [31, 52]. У дітей, які переживають стресові події, зміну місця проживання або сімейне напруження, можуть посилюватися тривожність, замкнутість, дратівливість, зниження навчальної активності. У методичному посібнику за науковою редакцією В. Г. Панка та І. І. Ткачук наголошено на потребі психосоціальної допомоги дітям і сім’ям, які опинилися у складних життєвих обставинах унаслідок військових дій [40, 24].

Отже, молодший шкільний вік характеризується активним розвитком довільної поведінки, емоційної сфери, самооцінки, навчальної мотивації та соціальних навичок. Дитина вже здатна виконувати вимоги шкільного життя, але ще потребує підтримки, стабільності та уважного ставлення дорослих. Її поведінка часто відображає не лише рівень вихованості чи навчальної підготовки, а й емоційний стан, сімейну ситуацію, досвід взаємодії з учителем і ровесниками. Тому робота з молодшими школярами має поєднувати навчальну вимогливість, психологічну безпеку та постійну підтримку розвитку особистості.

2.2. Вплив сімейних конфліктів на емоційний стан і поведінку дітей

Сімейні конфлікти істотно впливають на емоційний стан дітей молодшого шкільного віку, оскільки родина для них залишається головним джерелом безпеки, підтримки й прийняття. Дитина цього віку ще не завжди розуміє справжні причини напруження між дорослими, тому може сприймати сварки як загрозу для себе або навіть пов’язувати їх із власною поведінкою. Якщо конфлікти повторюються часто, у молодшого школяра поступово формується відчуття нестабільності: він починає прислухатися до інтонацій батьків, стежити за їхнім настроєм, боятися нової сварки. Л. В. Гончар, Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, К. М. Павицька та А. В. Хижняк підкреслюють, що сім’я формує в дитини первинні уявлення про довіру, турботу, відповідальність і взаємну підтримку [11, 42]. Коли замість стабільної підтримки дитина постійно бачить напруження, ці уявлення порушуються.

Першою реакцією на сімейні конфлікти часто стає тривожність. Дитина може ставати плаксивою, дратівливою, мовчазною або надмірно слухняною. Іноді вона намагається «не заважати» дорослим, приховує свої потреби, боїться просити допомоги. В інших випадках напруження проявляється через агресивність, різкі відповіді, конфлікти з ровесниками, небажання виконувати домашні завдання. О. О. Лелюх-Степанчук зазначає, що в молодшому шкільному віці емоційна сфера ще перебуває в процесі становлення, тому дитина не завжди здатна самостійно регулювати сильні переживання [24, 143]. О. Маляр також звертає увагу, що емоційні стани молодших школярів виявляються через поведінку, міміку, активність, темп роботи й готовність до спілкування [26, 68].

Сильний вплив на дитину має тривала сімейна нестабільність. І. В. Гречешнюк, аналізуючи емоційний стан дитини в ситуації розлучення батьків, вказує на появу страху, образи, почуття провини й невизначеності [12,

184]. Подібні переживання виникають і за умов постійних сварок між батьками. Дитина може боятися, що родина зруйнується, що її перестануть любити або змушуватимуть обирати один із боків. Особливо важкою є ситуація, коли дорослі залучають дитину до конфлікту: скаржаться на іншого з батьків, просять передавати повідомлення, очікують підтримки. Для молодшого школяра це надмірне емоційне навантаження.

Сімейні конфлікти тісно пов’язані з рівнем тривожності та самооцінкою дитини. А. С. Вавілова доводить, що стиль батьківського виховання впливає на тривожність молодших школярів [4, 140]. Якщо конфлікти поєднуються з жорсткими вимогами, постійною критикою або непослідовністю дорослих, дитина починає боятися помилки не тільки в навчанні, а й у повсякденній поведінці. Ю. С. Бондарук пов’язує психологічну безпеку молодших школярів із відчуттям прийняття, захищеності та довіри до середовища [2, 67]. Коли родина не забезпечує цього відчуття, дитина стає більш вразливою і в школі: різкіше реагує на зауваження, важче переживає невдачі, частіше сумнівається у власних можливостях.

Навчальна діяльність також страждає під впливом сімейних конфліктів. Дитина, яка перебуває в постійному емоційному напруженні, гірше концентрується, швидше втомлюється, частіше забуває інструкції або уникає складних завдань. І. М. Коновальчук підкреслює, що труднощі в навчанні можуть ставати причиною нових конфліктів із батьками, коли дорослі сприймають їх як небажання старатися [20, 227]. У результаті виникає замкнене коло: сімейне напруження погіршує навчання, навчальні помилки посилюють батьківське невдоволення, а нові конфлікти ще більше підвищують тривожність дитини.

Таблиця 2.2 – Прояви впливу сімейних конфліктів на дітей молодшого шкільного віку

Напрям впливу	Типові прояви	Можливі наслідки
Емоційний стан	Тривожність, плаксивість, страх, образливість	Зниження впевненості, емоційне виснаження
Поведінка	Агресивність, замкнутість, надмірна слухняність	Конфлікти з ровесниками або уникання спілкування
Навчання	Неуважність, страх помилки, повільний темп роботи	Зниження успішності, небажання виконувати завдання
Самооцінка	Почуття провини, невпевненість, залежність від схвалення	Уникання складних завдань
Соціальні взаємини	Недовіра, образливість, труднощі домовленості	Напруження у класному колективі

Джерело: складено на основі [2; 4; 12].

Поведінкові прояви дитини не завжди прямо вказують на сімейний конфлікт. Молодший школяр може не розповідати про домашні сварки, бо соромиться, боїться покарання або вважає, що про родинні проблеми не можна говорити. Тому педагог має звертати увагу на непрямі сигнали: різку зміну настрою, втрату інтересу до навчання, часті скарги на втому, замкнутість, агресивність, надмірну потребу в похвалі. І. М. Коновальчук зазначає, що конфлікти з батьками потребують психокорекційної роботи з урахуванням вікових можливостей дитини та її потреби в прийнятті [18, 148].

Вплив сімейних конфліктів посилюється в умовах освітніх і соціальних ризиків. С. Недовіз та І. Решетова наголошують, що соціально-емоційний розвиток учнів початкових класів потребує підтримки в умовах нестабільності [31, 52]. У сучасних умовах до родинного напруження можуть додаватися воєнні події, переїзди, дистанційне навчання, розлука з близькими. У методичному посібнику за науковою редакцією В. Г. Панка та І. І. Ткачук підкреслено потребу психосоціальної допомоги дітям і сім’ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через військові дії [40, 24].

Рисунок 2.1 - Механізм впливу сімейних конфліктів на дитину молодшого шкільного віку

Зменшити негативний вплив сімейних конфліктів можна через узгоджену взаємодію родини й школи. А. Мельник та І. Петренко наголошують, що в поствоєнний період співпраця сім'ї і школи має будуватися на довірі, регулярному обміні інформацією та спільній підтримці дитини [28, 18]. Учитель має повідомляти батькам не лише про труднощі, а й про сильні сторони учня, можливі причини його поведінки, способи допомоги. Такий підхід знижує ризик того, що шкільна проблема стане причиною нової сварки вдома.

Отже, сімейні конфлікти впливають на емоційний стан, поведінку, самооцінку, навчання та соціальні взаємини дітей молодшого шкільного віку. Найчастіше цей вплив проявляється через тривожність, страх помилки, зниження впевненості, агресивність, замкнутість або надмірну слухняність. Для подолання негативних наслідків дитині потрібні стабільність, доброзичливе ставлення дорослих, психологічно безпечне освітнє середовище й підтримка родини.

2.3. Фактори та умови гармонізації емоційного розвитку дітей у сім'ї

Гармонізація емоційного розвитку дитини молодшого шкільного віку в сім'ї пов'язана не з окремим виховним прийомом, а з усією атмосферою родинного життя. Дитина щодня сприймає інтонації дорослих, способи реагування на помилки, характер підтримки, рівень довіри, наявність або відсутність спокійного діалогу. Для молодшого школяра сім'я залишається найближчим простором, де формується базове відчуття безпеки. Якщо вдома дитина має можливість говорити про переживання, не боятися осуду, отримувати пояснення замість різких звинувачень, її емоційна сфера розвивається більш стійко. Якщо ж у родині переважають напруження, критика, непослідовність або емоційна холодність, дитина втрачає внутрішню опору й переносить це у навчання, поведінку та спілкування з ровесниками.

Ю. С. Бондарук пов'язує психологічну безпеку молодших школярів із відчуттям захищеності, прийняття й довіри до середовища [2, 67]. Це положення важливе для розуміння сімейного впливу, бо психологічна безпека починається не зі школи, а з тих щоденних взаємин, які дитина бачить удома. Коли батьки вміють слухати, пояснювати вимоги, визнавати переживання дитини й не принижувати її через помилки, формується досвід безпечного контакту з дорослим. Дитина поступово засвоює, що складність можна обговорити, страх можна назвати, а невдача не руйнує любові. Це створює основу для емоційної стійкості.

Одним із провідних факторів гармонізації емоційного розвитку є стабільність сімейних взаємин. Молодший школяр потребує передбачуваних правил, послідовної реакції дорослих і зрозумілих меж дозволеного. Якщо сьогодні за одну поведінку дитину суворо карають, а завтра не звертають на неї уваги, вона перестає розуміти логіку вимог. У такій ситуації зростає тривожність, бо дитина не знає, чого очікувати. А. С. Вавілова доводить, що

стиль батьківського виховання впливає на рівень тривожності молодших школярів [4, 140]. Тому для гармонізації емоційного розвитку важливо, щоб вимоги батьків були не жорсткими, а послідовними; не каральними, а пояснювальними; не випадковими, а зрозумілими для дитини.

Емоційно сприятлива сім’я не означає відсутності правил. Навпаки, дитина почувається спокійніше тоді, коли знає, що можна, що небажано, які наслідки матиме певна дія. Проте правила мають подаватися без приниження. Наприклад, фраза «ти нічого не можеш зробити нормально» руйнує самооцінку, тоді як фраза «у цьому завданні є помилка, давай подивимося разом» зберігає вимогливість, але не травмує особистість. Молодший школяр ще не завжди відділяє оцінку вчинку від оцінки себе. Через це форма батьківського реагування має величезне значення для його емоційного самопочуття.

Л. В. Гончар, Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, К. М. Павицька та А. В. Хижняк підкреслюють роль сімейних цінностей у вихованні дітей шкільного віку [11, 42]. У реальному родинному житті ці цінності виявляються не тільки в розмовах про добро, повагу чи відповідальність, а й у дрібних щоденних ситуаціях. Якщо дорослі вибачаються після різкого слова, дитина бачить модель відновлення стосунків. Якщо батьки цікавляться її настроєм, а не лише оцінками, вона відчуває значущість власних переживань. Якщо в родині прийнято допомагати одне одному, дитина легше переносить цю модель у класний колектив.

Важливою умовою гармонізації є розвиток емоційної відкритості. Молодший школяр має право переживати страх, образу, злість, сором, радість, ревнощі, втому. Завдання дорослих полягає не в тому, щоб заборонити «незручні» емоції, а в тому, щоб навчити дитину розпізнавати їх і виражати без шкоди для себе та інших. О. О. Лелюх-Степанчук зазначає, що емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку пов’язаний із поступовим ускладненням переживань і становленням здатності до їх усвідомлення [24,

143]. Тому фрази на кшталт «не плач», «не вигадуй», «нічого страшного» не завжди допомагають. Дитині потрібніше інше: «я бачу, що тобі прикро», «ти засмутився через оцінку», «давай подумаємо, що можна зробити далі». Така реакція не посилює слабкість, а формує навичку емоційного саморозуміння.

О. Маляр наголошує, що емоційні стани молодших школярів проявляються через поведінку, темп роботи, міміку, активність і готовність до контакту [26, 68]. Це означає, що батькам варто бути уважними не лише до слів дитини, а й до змін у її щоденній поведінці. Якщо дитина стала мовчазною, часто дратується, довго не може сісти за домашнє завдання, скаржиться на втому або просить не йти до школи, це може бути сигналом емоційного перевантаження. Гармонізація розвитку починається з уважного спостереження, а не з моралізування.

Таблиця 2.3 – Основні фактори гармонізації емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку в сім'ї

Фактор гармонізації	Зміст впливу на дитину	Очікуваний результат
Емоційна безпека	Дитина відчуває прийняття, підтримку, захищеність від приниження	Зниження тривожності, формування довіри до дорослих
Послідовність виховання	Правила й вимоги залишаються зрозумілими та стабільними	Зростання передбачуваності, спокійніше реагування на обмеження
Підтримувальне спілкування	Батьки слухають дитину, визнають її почуття, пояснюють рішення	Розвиток емоційної відкритості та саморегуляції
Позитивна оцінка зусиль	Увага звертається не лише на результат, а й на старання	Зміцнення самооцінки, зменшення страху помилки
Сімейні цінності	У родині підтримуються турбота, повага, відповідальність, взаємодопомога	Формування емпатії, чуйності й моральної стійкості
Спільний час	Дорослі мають регулярний контакт із дитиною без поспіху й осуду	Відчуття значущості, емоційне зближення з батьками

Джерело: складено на основі [2; 4; 11].

Зміст таблиці показує, що емоційне благополуччя дитини залежить від поєднання кількох умов. Недостатньо лише любити дитину або лише контролювати її навчання. Потрібна рівновага між теплом і вимогливістю. Якщо в родині є тільки м’якість без правил, дитині важко формувати самоконтроль. Якщо є тільки контроль без тепла, зростає страх помилки й опір. Найсприятливішою є така родинна атмосфера, де дорослий залишається авторитетним, але доступним; вимогливим, але не принизливим; уважним, але не надмірно тривожним.

Рисунок 2.2 - Умови гармонізації емоційного розвитку дитини в сім’ї

Окремим фактором є спосіб реагування батьків на навчальні труднощі. У молодшому шкільному віці навчання швидко стає частиною сімейного життя: оцінки обговорюються вдома, домашні завдання виконуються під контролем дорослих, успіхи й невдачі впливають на настрій родини. Якщо навчальна помилка щоразу супроводжується сваркою, дитина починає боятися не завдання, а реакції батьків. І. М. Коновальчук підкреслює, що труднощі в навчальній діяльності молодших школярів можуть ставати чинником конфліктів із

батьками [20, 227]. Тому гармонізація емоційного розвитку потребує зміни ставлення до помилки. Помилка має бути приводом для пояснення, а не для сорому.

Батькам важливо розуміти, що молодший школяр ще не володіє дорослим рівнем організації. Він може забути записати домашнє завдання, повільно читати, плутати послідовність дій, відволікатися. Це не завжди свідчить про байдужість. Часто дитині потрібні структура, коротка інструкція, перерва, підтримка, а не тиск. Якщо дорослий допомагає дитині організувати роботу, поступово передаючи їй частину відповідальності, формується впевненість. Якщо дорослий постійно виконує все замість дитини або, навпаки, залишає її сам на сам із труднощами, розвиток самостійності ускладнюється.

І. М. Коновальчук у дослідженні конфліктів молодших школярів із батьками звертає увагу на потребу психокорекційного підходу, який враховує вікові можливості дитини та її потребу в прийнятті [18, 148]. Це положення можна поширити і на профілактику сімейних конфліктів. Дитину не варто постійно ставити в позицію винної сторони. Доцільніше разом із нею з’ясовувати, що виявилося складним, що можна змінити, яка допомога потрібна. Такий підхід зменшує страх і формує відповідальність без емоційного тиску.

Вагомим чинником гармонізації є культура спілкування в родині. Молодший школяр навчається не тільки через прямі пояснення, а й через спостереження за дорослими. Якщо батьки в конфлікті можуть зупинитися, не ображати одне одного, говорити про власні почуття, шукати компроміс, дитина отримує живий приклад конструктивної взаємодії. Якщо ж дорослі вдаються до крику, мовчазного покарання, взаємного приниження, дитина засвоює такі моделі як допустимі. Потім вони можуть проявлятися в класі: у різких відповідях, небажанні домовлятися, образливості або униканні будь-яких суперечок.

І. В. Гречешнюк показує, що ситуація розлучення батьків є емоційно складною для дитини, оскільки може викликати страх, образу, провину та невизначеність [12, 184]. Водночас не лише розлучення, а й будь-яка затяжна сімейна напруга потребує обережного пояснення дитині. Молодшому школяреві потрібно чути, що він не винен у конфліктах дорослих, що його люблять, що дорослі самі відповідають за власні рішення. Це прості слова, але вони знижують внутрішній тиск. Дитина, якій не пояснюють ситуацію, часто створює власні припущення, а вони можуть бути значно страшнішими за реальність.

Таблиця 2.4 – Умови підтримки дитини в ситуації сімейного напруження

Умова підтримки	Практичний зміст	Значення для емоційного розвитку
Пояснення без звинувачення	Дитині спокійно пояснюють, що конфлікт дорослих не є її провиною	Зменшується почуття провини й страх втрати любові
Збереження стабільного режиму	Підтримуються звичні ритуали, навчальний режим, час відпочинку	Відновлюється відчуття передбачуваності
Недопущення втягування в конфлікт	Дитину не змушують обирати сторону або передавати претензії	Знижується емоційне перевантаження
Емоційний контакт	Батьки знаходять час для спокійної розмови, обіймів, спільної діяльності	Дитина відчуває прийняття й турботу
Співпраця зі школою	Батьки й педагог узгоджують способи підтримки дитини	Зменшується ризик перенесення родинної напруги в навчання
Звернення по допомогу	За потреби родина залучає психолога або фахівця соціальної підтримки	Дитина отримує додатковий ресурс стабілізації

Джерело: складено на основі [18; 28; 40; 41].

Гармонізація емоційного розвитку неможлива без урахування психологічного стану дорослих. Батьки, які перебувають у стані хронічної втоми, тривоги або емоційного виснаження, можуть бути менш терплячими,

різкішими, менш уважними до переживань дитини. Т. М. Титаренко та О. Я. Кляпець розглядають запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як умову гармонізації сімейних взаємин [41, 57]. Це важливий аспект, бо дитина залежить не лише від виховних намірів батьків, а й від їхнього реального емоційного ресурсу. Якщо дорослий не має сил слухати, підтримувати, пояснювати, він частіше переходить до наказу або роздратування.

Піклування про емоційний стан батьків не суперечить турботі про дитину. Навпаки, це одна з її умов. Коли в родині є можливість відпочинку, розподілу обов'язків, взаємної допомоги між дорослими, дитина відчуває спокійніший емоційний фон. Якщо ж уся сімейна система живе в режимі напруження, дитина стає носієм цього напруження. Вона може реагувати тілесними скаргами, неуважністю, спалахами злості або відходом у мовчання. Тому профілактика емоційного виснаження дорослих має розглядатися як важлива умова підтримки молодшого школяра.

Рисунок 2.3 - Взаємозв'язок емоційного стану батьків і дитини

Важливу роль у гармонізації відіграє розвиток емоційного інтелекту дитини. Ю. Ю. Савченко визначає розвиток емоційного інтелекту молодших школярів через здатність розпізнавати власні емоції, розуміти переживання

інших людей і будувати доброзичливі взаємини [36, 13]. І. Г. Сухопара підкреслює, що в умовах Нової української школи емоційний інтелект пов'язаний із навчальною мотивацією, співпрацею та позитивним спілкуванням [38, 297]. Сім'я може підтримувати цей розвиток через дуже конкретні дії: називати емоції, обговорювати події дня, читати й аналізувати вчинки персонажів, питати дитину не тільки про оцінки, а й про те, що її порадувало або засмутило.

О. В. Вашуленко звертає увагу на значення літературного читання для емоційно-ціннісного розвитку молодших школярів [5, 14]. У сім'ї цей потенціал можна продовжити через спільне читання, обговорення казок, оповідань, ситуацій із життя. Коли дорослий запитує: «як ти думаєш, що відчував герой?», «чому він образився?», «як можна було вчинити інакше?», дитина вчиться бачити емоції не лише в собі, а й в інших. Це сприяє розвитку емпатії та знижує імпульсивність у спілкуванні.

А. В. Хижняк підкреслює значення чуйності як якості, що виявляється через співпереживання, увагу до іншої людини й готовність допомогти [42, 291]. У родині чуйність формується через досвід. Якщо дитина бачить, що її втому помічають, її страх не висміюють, її радість підтримують, вона легше переносить таке ставлення на інших. Якщо ж емоції дитини ігноруються, їй складніше навчитися помічати переживання ровесників. Гармонізація емоційного розвитку тому має включати не лише самоконтроль, а й здатність до співпереживання.

Не менш значущою умовою є взаємодія сім'ї та школи. А. Мельник та І. Петренко наголошують, що в поствоєнний період співпраця сім'ї і школи має будуватися на довірі, партнерстві та регулярній комунікації [28, 18]. Для емоційного розвитку дитини це має практичне значення. Якщо батьки й учитель діють узгоджено, дитина не потрапляє між різними вимогами. Якщо школа повідомляє родині тільки про порушення, удома може посилюватися

напруження. Якщо ж педагог подає інформацію збалансовано, називає не лише проблеми, а й ресурси дитини, батькам легше реагувати без надмірного тиску.

Сучасні освітні ризики роблять потребу в такій співпраці ще гострішою. С. Недовіз та І. Решетова зазначають, що соціально-емоційний розвиток учнів початкових класів в умовах освітніх ризиків потребує підтримки, безпечної комунікації та уваги до стійкості дитини [31, 52]. Воєнні події, переїзди, дистанційне навчання, розлука з близькими, нестабільність щоденного режиму можуть посилювати тривожність молодших школярів. Методичний посібник за науковою редакцією В. Г. Панка та І. І. Ткачук акцентує потребу психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через військові дії [40, 24]. У таких умовах гармонізація емоційного розвитку має спиратися не на окремі бесіди, а на тривалу систему підтримки.

Таблиця 2.5 – Практичні напрями гармонізації емоційного розвитку молодших школярів у сім'ї

Напрям роботи	Конкретні дії дорослих	Очікувані зміни в емоційному розвитку
Розвиток емоційної грамотності	Називати почуття, обговорювати переживання, не висміювати страх або сльози	Дитина краще розуміє себе й легше говорить про емоції
Підтримка самооцінки	Хвалити зусилля, пояснювати помилки, уникати порівнянь з іншими	Зменшується страх невдачі, зростає впевненість
Формування саморегуляції	Вчити робити паузу, просити допомоги, відпочивати після напруження	Дитина поступово контролює імпульсивні реакції
Розвиток емпатії	Обговорювати почуття інших людей, підтримувати турботливі вчинки	Посилюється чуйність і здатність до співпереживання
Профілактика тривожності	Підтримувати режим, пояснювати зміни, не лякати дитину наслідками помилок	Дитина почувається спокійніше й безпечніше
Співпраця зі школою	Обмінюватися інформацією з учителем, узгоджувати підтримку	Знижується напруження між сімейними й навчальними вимогами

Джерело: складено на основі праць [5; 38; 40; 42].

Зміст таблиці дає підстави підкреслити, що гармонізація емоційного розвитку має бути пов’язана з повсякденними діями дорослих. Дитина не навчиться саморегуляції лише після одноразової розмови. Вона засвоює її через повторюваний досвід: дорослий спокійно реагує на сльози, допомагає назвати емоцію, пропонує спосіб дії, не принижує після помилки, повертається до складної ситуації без крику. Поступово дитина привласнює ці способи й починає використовувати їх сама.

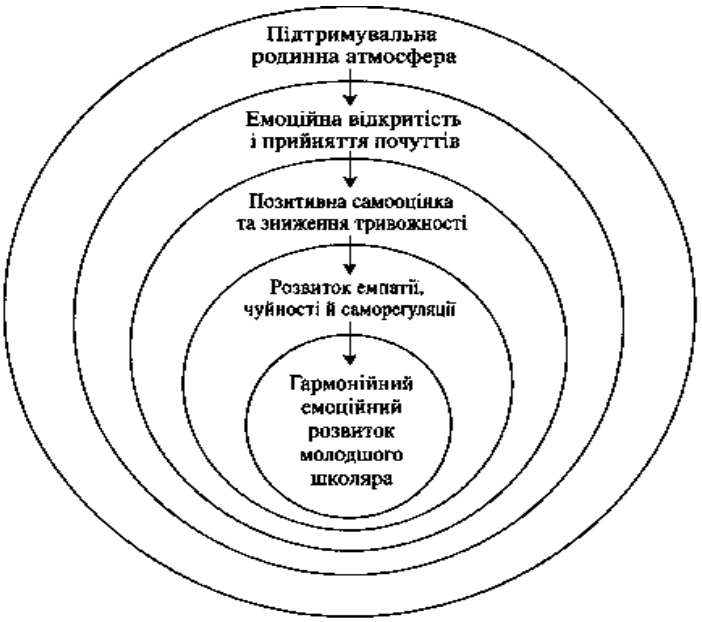

Рисунок 2.4 - Модель сімейної підтримки гармонійного емоційного розвитку молодшого школяра

Отже, гармонізація емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку в сім’ї залежить від емоційної безпеки, послідовності виховання, підтримувального спілкування, культури реагування на помилки, стабільного режиму, здорового психологічного стану дорослих і партнерства родини зі школою. Дитина потребує не ідеальної сім’ї без труднощів, а сім’ї, де труднощі не руйнують довіру, де почуття можна назвати, де дорослий залишається поруч навіть у ситуації невдачі. За таких умов молодший школяр поступово вчиться розуміти себе, керувати емоціями, співпереживати іншим і сприймати навчальні труднощі не як загрозу, а як частину власного розвитку.

РОЗДІЛ 3
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ КОНФЛІКТІВ У ДІАДІ «ДИТИНА - БАТЬКИ» НА ЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

3.1. Організація та методи дослідження

Емпіричне дослідження було спрямоване на виявлення впливу сімейних конфліктів на емоційний стан і поведінку дітей молодшого шкільного віку. Увага зосереджувалася на таких проявах, як тривожність, страх помилки, замкнутість, дратівливість, зниження навчальної активності, потреба в підтримці дорослого та труднощі у спілкуванні з ровесниками.

Метою дослідження було визначити особливості емоційного стану й поведінки молодших школярів в умовах сімейного напруження та окреслити напрями психолого-педагогічної підтримки дитини.

Об’єктом дослідження є емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку. Предметом дослідження є вплив сімейних конфліктів на емоційний стан і поведінкові прояви молодших школярів.

Вибірка дослідження становила 80 осіб: 40 учнів 3-4 класів віком 8-10 років та 40 батьків або законних представників цих дітей. Така вибірка дала змогу зіставити дані, отримані від дітей, із відповідями дорослих щодо особливостей сімейної взаємодії. До участі залучалися учні, які навчаються у початковій школі, розуміють прості інструкції та мають згоду батьків на участь у дослідженні.

Дослідження проводилося у три етапи. На підготовчому етапі було визначено мету, завдання, вибірку, показники емоційного стану дітей і підібрано діагностичний інструментарій. На діагностичному етапі проводилися методики

з дітьми, анкетування батьків і спостереження за поведінкою учнів у навчальному середовищі. На аналітичному етапі результати було систематизовано, зіставлено та інтерпретовано.

Для вивчення емоційного стану дітей і сімейних чинників було використано такі методики: тест шкільної тривожності Філліпса для визначення рівня шкільної тривожності, страху самовираження, страху перевірки знань і страху не відповідати очікуванням дорослих; проєктивну методику «Малюнок сім'ї» для виявлення емоційного сприйняття дитиною сімейних взаємин; анкету для батьків «Особливості сімейної взаємодії» для з'ясування частоти конфліктів, стилю спілкування й способів реагування на труднощі дитини; педагогічне спостереження за поведінкою учнів на уроках і перервах; індивідуальну бесіду з дитиною для уточнення її суб'єктивних переживань.

Тест шкільної тривожності Філліпса використовувався для визначення того, у яких навчальних і соціальних ситуаціях дитина переживає найбільше емоційне напруження. У межах дослідження аналізувалися реакції на навчальні завдання, оцінювання, відповідь перед класом, взаємодію з ровесниками та очікування реакції дорослих. Це дало змогу встановити, чи пов'язане сімейне напруження зі страхом помилки, невпевненістю та підвищеною чутливістю до оцінки.

Проєктивна методика «Малюнок сім'ї» застосовувалася для м'якого виявлення ставлення дитини до родинного середовища. Дитині пропонувалося намалювати свою сім'ю, після чого проводилася коротка бесіда за малюнком. Під час аналізу враховувалися розміщення членів сім'ї, відстань між фігурами, наявність самої дитини на малюнку, розмір фігур, емоційний тон зображення та пояснення учня. Художні здібності не оцінювалися.

Анкета для батьків «Особливості сімейної взаємодії» була розроблена для отримання інформації про сімейну атмосферу. Вона містила питання про частоту сварок у присутності дитини, типові причини конфліктів, реакцію

батьків на погані оцінки, способи підтримки, наявність спільного часу та готовність дорослих обговорювати з дитиною її переживання. Відповіді батьків дозволили зіставити родинні умови з емоційними проявами дітей.

Педагогічне спостереження проводилося під час уроків і перерв. Фіксувалися реакція дитини на помилку, поведінка після зауваження, готовність відповідати, потреба в підтримці, прояви замкнутості, плаксивості, агресивності або дратівливості. Індивідуальна бесіда доповнювала ці дані й допомагала з'ясувати, як дитина сама пояснює свій настрій, страхи, реакцію на сімейні сварки та навчальні труднощі.

Обробка результатів передбачала кількісний і якісний аналіз. Кількісний аналіз полягав у визначенні кількості дітей із низьким, середнім і високим рівнем тривожності, а також у підрахунку типових відповідей батьків. Якісний аналіз охоплював змістове тлумачення бесід, малюнків, спостережень і зіставлення результатів різних методик.

Під час дослідження було дотримано етичних вимог: участь дітей здійснювалася лише за згодою батьків, відповіді не оцінювалися як правильні чи неправильні, результати використовувалися в узагальненому вигляді, а дитина могла не відповідати на питання, які викликали дискомфорт.

Отже, використання тесту шкільної тривожності Філліпса, проєктивної методики «Малюнок сім'ї», анкети для батьків, педагогічного спостереження та індивідуальної бесіди дало змогу комплексно дослідити вплив сімейних конфліктів на емоційний стан і поведінку молодших школярів.

3.2. Аналіз результатів дослідження емоційного розвитку дітей

Аналіз результатів емпіричного дослідження проводився відповідно до методик, визначених у підрозділі 3.1. До вибірки увійшло 80 осіб: 40 дітей молодшого шкільного віку та 40 батьків або законних представників. Дослідження було спрямоване на виявлення того, як сімейні конфлікти

впливають на емоційний стан дитини, її поведінку в навчальному середовищі, рівень тривожності, ставлення до себе, реакцію на помилки та характер взаємодії з ровесниками.

У ході аналізу використовувалися результати п’яти діагностичних процедур: тесту шкільної тривожності Філліпса, проєктивної методики «Малюнок сім’ї», анкети для батьків «Особливості сімейної взаємодії», педагогічного спостереження та індивідуальної бесіди з дитиною. Такий підхід дав змогу не обмежуватися одним показником, а зіставити дані, отримані від дітей, батьків і педагога. Це було важливо, оскільки молодші школярі не завжди прямо повідомляють про сімейні переживання, проте демонструють їх через тривожність, поведінкові реакції, малюнки, навчальну активність і спілкування.

Першим етапом аналізу стало визначення рівня шкільної тривожності за тестом Філліпса. Результати показали, що у значної частини дітей наявні ознаки емоційного напруження, пов’язаного з навчальними ситуаціями, оцінюванням, страхом перевірки знань і взаємодією з дорослими.

Таблиця 3.1 – Рівень шкільної тривожності дітей молодшого шкільного віку за тестом Філліпса

Рівень тривожності	Кількість дітей	Частка від загальної кількості дітей	Основні прояви
Низький	9	22,5%	Дитина спокійно реагує на більшість навчальних ситуацій, не боїться відповідати, приймає допомогу дорослого
Середній	19	47,5%	Спостерігається хвилювання перед відповіддю, переживання через оцінки, потреба у схваленні
Високий	12	30,0%	Виражений страх помилки, страх перевірки знань, уникання відповідей, плаксивість або різка захисна реакція після зауваження

Джерело: складено автором за результатами емпіричного дослідження.

Отримані дані свідчать, що майже третина дітей мала високий рівень тривожності. У цих учнів частіше спостерігався страх відповідати біля дошки, хвилювання перед перевіркою знань, надмірна залежність від реакції вчителя й батьків. Діти з високою тривожністю нерідко перепитували інструкцію кілька разів, просили підтвердити правильність виконання завдання, повільніше починали роботу, а після помилки могли замовкати, відмовлятися продовжувати або демонструвати роздратування.

Середній рівень тривожності було виявлено у 19 дітей. Ця група була найчисленнішою. Такі учні загалом могли виконувати навчальні завдання, але потребували підтримки дорослого. Їхня активність залежала від тону вчителя, складності завдання та попереднього досвіду успіху або невдачі. Якщо педагог спокійно пояснював помилку, дитина продовжувала роботу. Якщо ж зауваження звучало різко, вона швидко втрачала впевненість.

Низький рівень тривожності було зафіксовано у 9 дітей. Вони легше переносили помилки, частіше самостійно зверталися по допомогу, не уникали відповідей перед класом. Для цієї групи характерною була більша емоційна стабільність і краща здатність відновлюватися після невдачі.

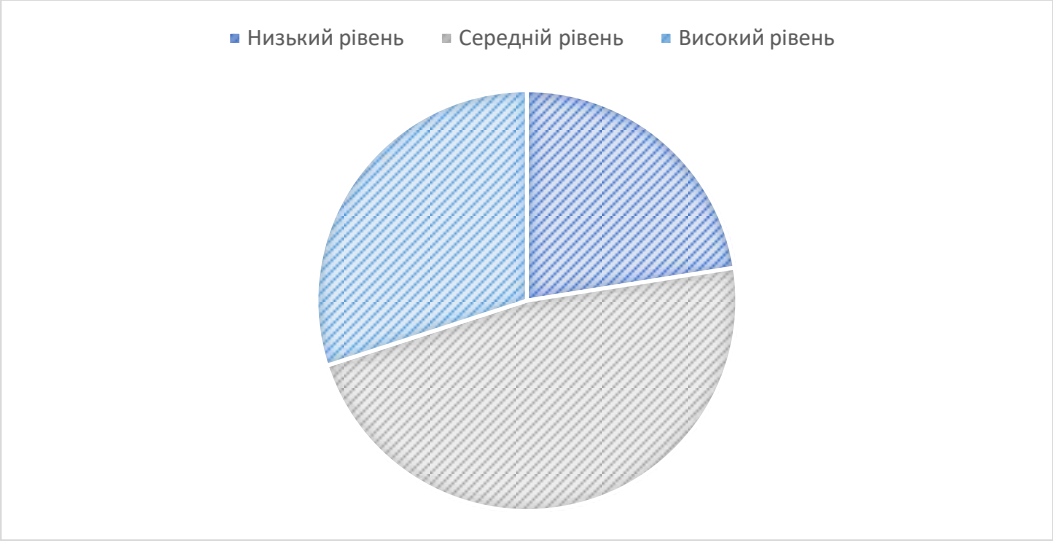

Рисунок 3.1 - Розподіл дітей за рівнем шкільної тривожності за тестом Філліпса

Наступним етапом було опрацювання результатів проєктивної методики «Малюнок сім'ї». Ця методика дала змогу виявити, як діти емоційно сприймають родинне середовище. Під час аналізу враховувалися не художні якості малюнка, а розміщення членів сім'ї, відстань між фігурами, наявність або відсутність дитини на малюнку, розмір фігур, емоційний тон зображення та пояснення, які дитина давала після виконання завдання.

Таблиця 3.2 – Результати проєктивної методики «Малюнок сім'ї»

Тип емоційного сприйняття сім'ї	Кількість дітей	Частка	Характерні ознаки в малюнках
Позитивне сприйняття сім'ї	14	35,0%	Усі члени сім'ї зображені поруч, дитина малює себе близько до батьків, фігури мають позитивний або нейтральний вираз
Частково напружене сприйняття	17	42,5%	Дитина розміщує себе окремо або на краю, між членами сім'ї помітна дистанція, окремі фігури більші або домінують
Виражене емоційне віддалення	9	22,5%	Відсутність одного з членів сім'ї, дуже мала фігура дитини, ізоляція себе від інших, тривожні коментарі до малюнка

Джерело: складено автором за результатами емпіричного дослідження.

Результати методики показали, що тільки 14 дітей зобразили родину як емоційно близьку та підтримувальну. У цих малюнках члени сім'ї здебільшого були розміщені поруч, дитина не відокремлювала себе від батьків, у коментарях звучали фрази про спільні прогулянки, допомогу, спокійне спілкування вдома. Такі діти частіше мали низький або середній рівень тривожності.

У 17 дітей було виявлено частково напружене сприйняття сімейного середовища. У таких малюнках дитина могла зображувати себе на відстані від батьків, одного з дорослих малювала більшим за інших, а в коментарях згадувала, що «тато сердиться», «мама часто втомлена», «вдома сваряться через уроки». Ці малюнки не завжди свідчили про глибоке емоційне неблагополуччя, але показували, що дитина відчуває напруження у сімейній взаємодії.

У 9 дітей спостерігалися ознаки вираженого емоційного віддалення. У таких роботах дитина або не зображувала себе, або малювала себе дуже маленькою, окремо від інших. Часто один із членів сім'ї був відсутній без пояснення або дитина пояснювала це фразами: «він зайнятий», «вона не з нами», «я сам». У цій групі частіше фіксувалися високий рівень тривожності, замкнутість, страх помилки та потреба в індивідуальній підтримці.

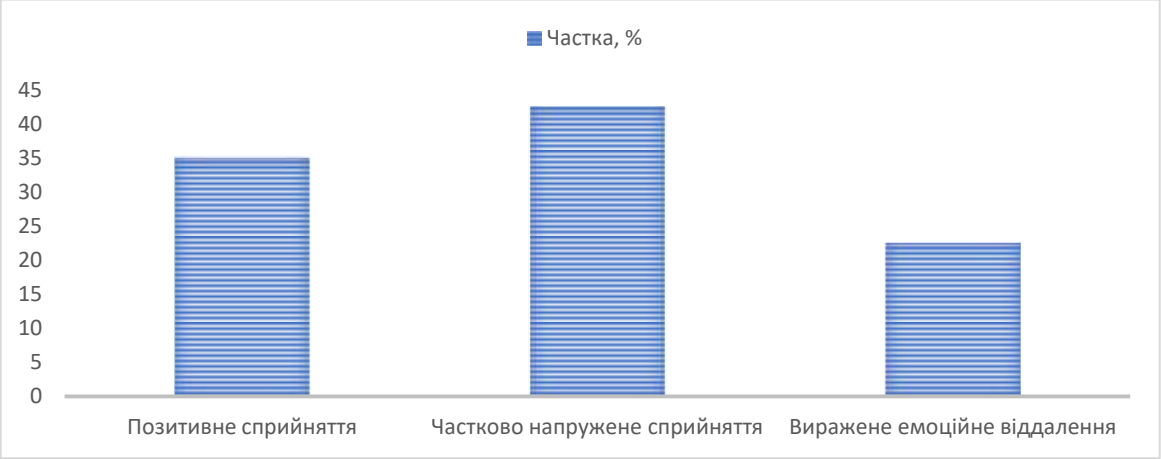

Рисунок 3.2 - Типи емоційного сприйняття сім'ї за методикою «Малюнок сім'ї»

Важливу частину дослідження становило анкетування батьків за анкетою «Особливості сімейної взаємодії». Відповіді батьків дали змогу визначити, наскільки часто в родині виникають конфлікти, які ситуації їх провокують і як дорослі реагують на труднощі дитини. Особливу увагу було звернено на конфлікти, пов'язані з навчанням, поведінкою, оцінками та виконанням домашніх завдань.

Таблиця 3.3 – Результати анкетування батьків щодо особливостей сімейної взаємодії

Показник сімейної взаємодії	Кількість відповідей батьків	Частка
Часті конфлікти через навчання та домашні завдання	18	45,0%
Періодичні конфлікти через поведінку дитини	21	52,5%

Продовження таблиці 3.3

Різка реакція на погані оцінки	14	35,0%
Регулярне обговорення з дитиною її переживань	16	40,0%
Наявність спільного часу з дитиною щодня або майже щодня	19	47,5%
Використання підтримки замість покарання під час труднощів	17	42,5%

Джерело: складено автором за результатами емпіричного дослідження.

Результати анкетування показали, що майже половина батьків зазначила наявність частих конфліктів через навчання та домашні завдання. Це означає, що для значної частини сімей навчальна діяльність дитини є не лише освітнім процесом, а й джерелом емоційного напруження. Батьки часто пов’язували конфлікти з повільним виконанням завдань, неуважністю, небажанням переписувати роботу, поганими оцінками або потребою постійно контролювати дитину.

Періодичні конфлікти через поведінку дитини вказали 21 батько. У відповідях найчастіше згадувалися неслухняність, дратівливість, небажання виконувати прохання з першого разу, грубість, плаксивість або надмірна впертість. Проте під час зіставлення з іншими методиками було помітно, що частина таких проявів не є просто порушенням дисципліни. У дітей із високим рівнем тривожності вони часто поєднувалися зі страхом помилки, втомою, замкнутістю або напруженим сприйняттям сімейної ситуації.

Лише 16 батьків зазначили, що регулярно обговорюють із дитиною її переживання. Це свідчить про недостатню увагу частини родин до емоційного боку дитячого життя. Батьки частіше запитують про оцінки, поведінку й уроки, ніж про страхи, образи, втому або переживання у спілкуванні з однокласниками. Така ситуація може посилювати внутрішню закритість дитини, оскільки вона не отримує достатнього досвіду безпечної розмови про власний стан.

Педагогічне спостереження дало змогу простежити, як емоційне напруження проявляється в поведінці дітей у навчальному середовищі. Спостереження проводилося під час уроків, перерв, відповідей біля дошки, самостійної роботи та взаємодії з ровесниками.

Таблиця 3.4 – Поведінкові прояви дітей за результатами педагогічного спостереження

Поведінковий прояв	Кількість дітей	Частка
Страх відповідати перед класом	13	32,5%
Плаксивість або різка образливість після зауваження	11	27,5%
Уникання складних завдань	15	37,5%
Потреба в постійному схваленні дорослого	16	40,0%
Конфліктність у спілкуванні з ровесниками	10	25,0%
Замкнутість, мовчазність, уникання контакту	12	30,0%
Спокійна реакція на помилки та готовність їх виправляти	14	35,0%

Джерело: складено автором за результатами педагогічного спостереження.

Спостереження підтвердило, що емоційний стан дітей помітно відображається на їхній навчальній поведінці. Найчастіше фіксувалася потреба в постійному схваленні дорослого. Діти підходили до вчителя навіть тоді, коли завдання було виконано правильно, перепитували, чи можна так писати, просили перевірити кожен етап роботи. Така поведінка особливо часто збігалася з даними батьківських анкет, де дорослі повідомляли про високі вимоги до навчання або різку реакцію на помилки.

Уникання складних завдань було виявлено у 15 дітей. Такі учні не завжди відмовлялися відкрито. Частіше вони затягували початок роботи, відволікалися, просили вийти, довго шукали потрібні речі, чекали підказки. Це свідчить про те, що страх помилки може маскуватися під неорганізованість або пасивність.

У 10 дітей було зафіксовано конфліктність у спілкуванні з ровесниками. Вони різко реагували на зауваження однокласників, могли ображатися через дрібні ситуації, не хотіли поступатися в парній роботі. У частини дітей така

поведінка поєднувалася з напруженим сприйняттям сім'ї за методикою «Малюнок сім'ї». Це дає підстави припустити, що дитина може переносити напружені моделі родинної взаємодії у шкільне середовище.

Індивідуальні бесіди з дітьми дали змогу уточнити їхнє суб'єктивне сприйняття сімейних конфліктів. Діти не завжди використовували слово «конфлікт», проте часто говорили про сварки, крик, образи, поганий настрій дорослих або страх зробити щось неправильно.

Таблиця 3.5 – Тематичні групи відповідей дітей під час індивідуальної бесіди

Тематична група відповідей	Кількість дітей	Приклади змісту відповідей
Страх сварок між дорослими	15	«Мені страшно, коли вдома голосно говорять», «я йду в кімнату, коли вони сваряться»
Страх поганої оцінки через реакцію батьків	14	«Мама буде сердитися», «я боюся показувати щоденник»
Потреба в підтримці після невдачі	18	«Хочу, щоб мені пояснили спокійно», «краще, коли не кричать»
Відчуття провини через сімейне напруження	7	«Може, це через мене», «я стараюся не злити»
Уникання розмов про переживання	12	«Не кажу, бо будуть сварити», «краще мовчати»

Джерело: складено автором за результатами індивідуальних бесід із дітьми.

Бесіди показали, що діти молодшого шкільного віку добре відчувають емоційний тон родини, навіть якщо не розуміють причин конфліктів. Частина дітей прямо говорила, що боїться крику або сварок. Інші не описували сімейну ситуацію відкрито, але пов'язували свій страх із реакцією батьків на погані оцінки. Для дітей особливо значущим виявився не сам факт помилки, а те, як на неї реагують дорослі.

Показовою була група відповідей, пов'язана з потребою у спокійному поясненні. 18 дітей зазначили, що після невдачі їм допомагає не покарання, а

підтримка, повторне пояснення або спокійна розмова. Це підтверджує, що молодші школярі потребують емоційно безпечного супроводу. Для них важливо, щоб дорослий залишався поруч не тільки в ситуації успіху, а й тоді, коли дитина помиляється.

На завершальному етапі було здійснено узагальнення результатів усіх методик. Для цього дані дітей було умовно розподілено на три групи за рівнем емоційного благополуччя.

Таблиця 3.6 – Узагальнений рівень емоційного благополуччя дітей за результатами всіх методик

Рівень емоційного благополуччя	Кількість дітей	Частка	Узагальнена характеристика
Високий	10	25,0%	Низька тривожність, позитивне сприйняття сім'ї, спокійна реакція на помилки, відкрите спілкування
Середній	18	45,0%	Періодична тривожність, окремі прояви напруження, потреба в підтримці дорослого, нестійка самооцінка
Низький	12	30,0%	Висока тривожність, страх помилки, напружене сприйняття сім'ї, замкнутість або конфліктність

Джерело: складено автором за узагальненими результатами емпіричного дослідження.

Узагальнення результатів показало, що 30,0% дітей мають низький рівень емоційного благополуччя. Для цієї групи характерні високий рівень тривожності, страх оцінювання, напружене або віддалене сприйняття родини, замкнутість, образливість, уникання складних завдань або конфліктність у спілкуванні. У батьківських анкетах щодо цих дітей частіше вказувалися конфлікти через навчання, різка реакція на погані оцінки, недостатня кількість спільного часу та слабке обговорення переживань дитини.

45,0% дітей мали середній рівень емоційного благополуччя. Це найбільша група. Такі діти загалом здатні навчатися, спілкуватися й виконувати завдання, але їхній емоційний стан залежить від реакції дорослих. Вони можуть хвилюватися перед відповіддю, болісно реагувати на зауваження, потребувати частого схвалення. За наявності підтримки ці діти досить швидко відновлюють активність, але в ситуації сімейного напруження їхня тривожність посилюється.

25,0% дітей мали високий рівень емоційного благополуччя. Вони демонстрували спокійнішу реакцію на навчальні труднощі, більш позитивно сприймали родину, легше вступали в контакт із ровесниками, не боялися просити допомоги. У відповідях батьків цієї групи частіше згадувалися спільний час, пояснення замість покарання, обговорення переживань і більш послідовні правила в родині.

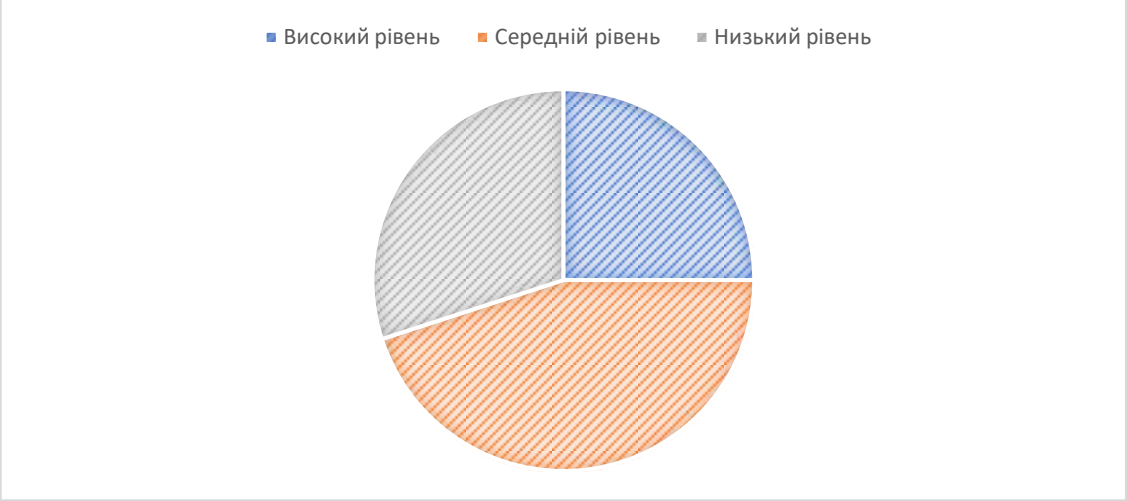

Рисунок 3.3 - Узагальнений рівень емоційного благополуччя дітей молодшого шкільного віку

Для глибшого аналізу було зіставлено характер сімейної взаємодії з рівнем емоційного благополуччя дітей.

Таблиця 3.7 – Зв'язок сімейної взаємодії з емоційним благополуччям дітей

Характер сімейної взаємодії	Кількість сімей	Типові емоційні прояви дітей
Переважно підтримувальна атмосфера	13	Спокійніша реакція на помилки, нижча тривожність, відкритість до спілкування
Періодичне сімейне напруження	16	Хвилювання перед оцінюванням, потреба у схваленні, нестійкий настрій
Часті конфлікти в родині	11	Висока тривожність, страх помилки, замкнутість, агресивність або плаксивість

Джерело: складено автором за результатами анкетування батьків, бесід, спостереження та діагностичних методик.

Зіставлення результатів показало чітку тенденцію: діти з родин, де частіше виникали конфлікти, частіше демонстрували ознаки емоційного напруження. У них були помітні страх помилки, знижена впевненість, залежність від схвалення, уникання відповідей або різка реакція на зауваження. У дітей із підтримувальних сімей ці прояви траплялися рідше. Вони також могли хвилюватися, але швидше відновлювалися після невдачі й легше приймали допомогу.

Рисунок 3.4 - Вплив характеру сімейної взаємодії на емоційне благополуччя дітей

Отримані результати дозволяють зробити висновок, що сімейні конфлікти мають помітний вплив на емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку. Найбільш чутливими до сімейного напруження виявилися такі сфери, як тривожність, самооцінка, реакція на помилку, навчальна активність і спілкування з ровесниками. Діти, які частіше стикаються з конфліктами вдома, не завжди прямо говорять про це, але демонструють переживання через страх оцінювання, плаксивість, замкнутість, дратівливість, потребу в постійному схваленні або уникання складних завдань.

Аналіз за всіма методиками показав, що найбільш інформативним було не окреме діагностичне завдання, а зіставлення результатів. Тест шкільної тривожності Філліпса виявив рівень шкільної тривожності, страх перевірки знань і залежність емоційного стану дитини від оцінювання, «Малюнок сім'ї» показав емоційне сприйняття родинного середовища, анкета для батьків дала інформацію про сімейну атмосферу, педагогічне спостереження зафіксувало поведінкові прояви в школі, а бесіда дала можливість почути переживання дитини. Разом ці дані підтвердили, що гармонійний емоційний розвиток молодшого школяра значною мірою залежить від стабільності, підтримки, послідовності виховання та здатності дорослих реагувати на дитячі труднощі без приниження й надмірного тиску.

3.3. Рекомендації щодо зниження негативного впливу конфліктів у сім'ї на емоційний розвиток дітей

Результати дослідження показали, що сімейні конфлікти впливають на емоційний розвиток молодших школярів через підвищення тривожності, страх помилки, зниження впевненості, плаксивість, дратівливість, замкнутість або конфліктність у спілкуванні. Тому рекомендації мають бути спрямовані не лише на зменшення кількості сварок у родині, а й на створення для дитини

психологічно безпечного середовища. Ю. С. Бондарук пов’язує психологічну безпеку молодших школярів із відчуттям захищеності, прийняття й довіри [2, 67]. Для дитини це означає, що навіть у ситуації сімейного напруження вона не повинна втрачати відчуття любові, стабільності та підтримки. Окремим напрямом профілактики має бути просвіта батьків, оскільки дорослі не завжди правильно оцінюють вікові можливості молодшого школяра. У практичному посібнику «Освіта і просвіта батьків, членів родин» наголошено на важливості підготовки батьків до усвідомленої участі у вихованні та розвитку дітей [32, 12]. Тому батьківські зустрічі доцільно присвячувати не тільки успішності, а й дитячій тривожності, страху помилки, безпечному реагуванню на конфлікти та способам підтримки емоційної стабільності дитини.

Першою умовою зниження негативного впливу конфліктів є недопущення втягування дитини в дорослі суперечки. Молодший школяр не має бути свідком гострих сварок, взаємних образ, звинувачень або мовчазного ігнорування між батьками. Якщо конфлікт уже відбувся в присутності дитини, дорослим потрібно коротко пояснити, що вона не винна, що це проблема дорослих, а не її відповідальність. І. В. Гречешнюк зазначає, що сімейна нестабільність може викликати в дитини страх, образу, провину й невизначеність [12, 184]. Тому після конфлікту важливо повернути дитині відчуття безпеки простими словами: «ти не винен», «ми тебе любимо», «дорослі самі вирішать цю ситуацію».Формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин передбачає, що дитина не повинна виконувати роль посередника у конфлікті дорослих. Л. В. Гончар у дослідженні гуманних взаємин батьків із дітьми молодшого шкільного віку наголошує на значенні поваги до дитини, емоційної підтримки й особистісно орієнтованого спілкування в родині [10, 18]. Тому після сімейної сварки батькам важливо не пояснювати дитині подробиці дорослого конфлікту, а повернути їй безпечну позицію: вона залишається дитиною, яку люблять, а не стороною сімейного протистояння.

Другою рекомендацією є зміна реакції батьків на навчальні труднощі. За результатами дослідження діти часто бояться не самої помилки, а реакції дорослих на неї. Якщо оцінка або неправильно виконане завдання стають причиною крику, покарання чи порівняння з іншими дітьми, у молодшого школяра посилюється страх навчання. І. М. Коновальчук підкреслює, що труднощі в навчальній діяльності можуть ставати чинником конфліктів із батьками [20, 227]. Тому батькам доцільно замінювати різку реакцію на підтримувальне пояснення: не «ти знову нічого не зробив», а «давай подивимося, де виникла помилка»; не «мені соромно за тебе», а «спробуємо разом виправити це завдання».

Важливо також допомагати дитині називати власні емоції. Молодший школяр не завжди може прямо сказати, що йому страшно, соромно, прикро або тривожно. Часто ці стани проявляються через сльози, дратівливість, мовчання, відмову від завдання. О. О. Лелюх-Степанчук зазначає, що емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку пов’язаний із поступовим формуванням здатності розуміти власні переживання [24, 143]. Тому дорослим варто не знецінювати емоції дитини, а допомагати їх називати: «ти засмутився», «тобі страшно показати оцінку», «ти злишся, бо завдання не виходить». Це сприяє розвитку саморегуляції.

Таблиця 3.8 – Рекомендації для батьків щодо зниження емоційного напруження дитини

Проблемна ситуація	Небажана реакція	Рекомендована реакція	Очікуваний результат
Дитина стала свідком сварки	Ігнорувати її стан	Пояснити, що дитина не винна	Зменшення страху й провини
Низька оцінка	Крик, покарання, порівняння	Спокійно розібрати помилку	Зниження страху навчання
Плаксивість або дратівливість	Називати це капризами	Назвати емоцію й дати підтримку	Розвиток емоційної відкритості

Продовження таблиці 3.8

Уникання уроків	Звинувачення в лінощах	Поділити завдання на частини	Відновлення навчальної активності
Замкнутість	Вимагати негайної відповіді	Дати час і запропонувати розмову	Зміцнення довіри

Джерело: складено автором на основі результатів емпіричного дослідження та праць про психологічну безпеку, тривожність і сімейні чинники емоційного розвитку дітей [2; 4; 20; 24].

Окремої уваги потребує стабільний режим дня. У період сімейного напруження дитині особливо потрібні передбачувані події: час сну, виконання домашніх завдань, відпочинок, коротка розмова з батьками. С. М. Галушко підкреслює, що адаптація молодшого школяра залежить від підтримки дорослих і врахування вікових особливостей дитини [7, 33]. Навіть 10-15 хвилин спокійного спілкування щодня можуть зменшити тривожність, бо дитина відчуває, що її помічають не лише тоді, коли вона помиляється.

Важливо враховувати й емоційний стан самих батьків. Якщо дорослі виснажені, роздратовані або перебувають у тривалому напруженні, вони частіше реагують на дитину різко. Т. М. Титаренко та О. Я. Кляпець розглядають запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як умову гармонізації сімейних взаємин [41, 57]. Тому батькам варто робити паузу перед різкою реакцією, не перевіряти уроки у стані сильного роздратування, розподіляти обов'язки між дорослими та за потреби звертатися по психологічну допомогу.

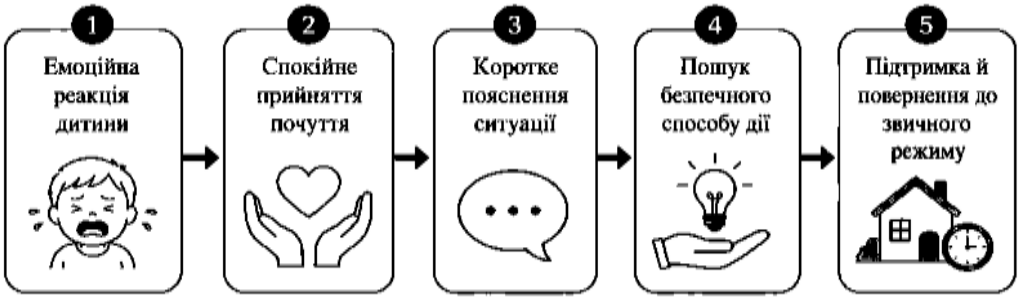

Рисунок 3.5 - Алгоритм підтримувальної реакції батьків на емоційне напруження дитини

Значну роль у зниженні негативного впливу сімейних конфліктів відіграє школа. Учитель не може повністю змінити родинну ситуацію, але може створити для дитини стабільне й безпечне навчальне середовище. Якщо дитина боїться відповідати, плаче після зауваження, уникає складних завдань або постійно потребує схвалення, педагогові варто реагувати спокійно й конкретно. В. М. Мельник наголошує на значенні психологічних умов освітньої діяльності молодших школярів [29, 122]. Тому зауваження має стосуватися дії, а не особистості дитини. Співпраця школи й родини має бути регулярною, а не зводитися лише до повідомлень про порушення поведінки або низькі оцінки.

Т. Л. Гурковська та Л. І. Соловйова підкреслюють, що активна взаємодія педагогів і батьків потребує спільного розуміння потреб дитини, узгодженості виховних дій і доброзичливої комунікації між дорослими [14, 74]. Для цієї роботи це означає, що вчитель має повідомляти батькам не лише про проблему, а й про те, яка форма підтримки допомагає дитині в школі: спокійне пояснення, відповідь з місця, додатковий час або індивідуальна розмова.

Таблиця 3.9 – Рекомендації для педагогів щодо підтримки дітей, які переживають сімейне напруження

Прояв у школі	Можлива причина	Дія педагога
Страх відповідати	Страх помилки	Дати можливість відповісти з місця
Плач після зауваження	Емоційне напруження	Поговорити індивідуально, без приниження
Уникання завдань	Невпевненість	Поділити завдання на короткі етапи
Конфліктність	Перенесення домашньої напруги	Проговорити правила взаємодії
Потреба в схваленні	Залежність від оцінки дорослого	Формувати навички самоперевірки
Замкнутість	Тривожність або недовіра	Підтримувати короткі безпечні контакти

Джерело: складено автором за результатами емпіричного дослідження та з урахуванням положень про соціально-емоційний розвиток учнів початкових класів [31].

Підтримувальна реакція батьків має спиратися не лише на емоційне заспокоєння, а й на виховання гуманних батьківсько-дитячих взаємин. Л. В. Гончар зазначає, що для молодшого шкільного віку характерні підвищена емоційність, довірливість, схильність до наслідування та значущість авторитету дорослих [9, 63]. Це означає, що дитина не тільки слухає пояснення батьків, а й копіює їхній спосіб реагування на конфлікт. Якщо дорослі після сварки здатні вибачитися, говорити спокійно й не принижувати одне одного, дитина засвоює конструктивну модель поведінки.

Практичний психолог має працювати не лише з дитиною, а й з батьками та педагогом. І. М. Коновальчук зазначає, що психокорекція конфліктів молодших школярів з батьками має враховувати вікові можливості дитини й потребу в прийнятті [18, 148]. Доцільними є вправи на розпізнавання емоцій, малювання настрою, короткі дихальні вправи, казкові ситуації, бесіди про страх помилки та способи заспокоєння. Для дитини молодшого шкільного віку такі форми є безпечнішими, ніж пряме обговорення складних сімейних тем.

Рисунок 3.6 - Система взаємодії сім'ї, школи та психолога у підтримці дитини

Окремим напрямом є розвиток емоційного інтелекту дитини. Ю. Ю. Савченко пов’язує його з умінням розпізнавати власні емоції, розуміти переживання інших людей і будувати доброзичливі взаємини [36, 13]. І. Г. Сухопара підкреслює значення емоційного інтелекту для навчальної мотивації й позитивного спілкування [38, 297]. У сім’ї це можна підтримувати через щоденні розмови про настрій, обговорення казок і вчинків персонажів, вправи на називання почуттів. О. В. Вашуленко наголошує на значенні літературного читання для емоційно-ціннісного розвитку молодших школярів [5, 14]. Емоційний інтелект доцільно розглядати як практичну здатність дитини розпізнавати власні переживання, розуміти емоції інших людей і поступово керувати своєю реакцією. М. М. Августюк підкреслює, що структура емоційного інтелекту охоплює емоційну обізнаність, розуміння емоцій та їхню регуляцію [1, 8]. Тому в сім’ї варто вводити прості щоденні вправи: «назви свій настрій», «що тебе сьогодні засмутило?», «що допомогло заспокоїтися?», «як можна було сказати інакше?». Такі вправи не мають виглядати як урок; вони працюють краще у спокійній побутовій розмові.

Таблиця 3.10 – Практичні вправи для підтримки емоційного розвитку дитини

Вправа	Як проводити	Очікуваний результат
«Назви свій настрій»	Дитина щодня називає або малює свій настрій	Краще розуміння емоцій
«Три події дня»	Назвати приємну, складну й нейтральну подію	Розвиток емоційної відкритості
«Що допоможе?»	Після невдачі дитина обирає потрібну допомогу	Зменшення страху помилки
«Почуття героя»	Після читання обговорити емоції персонажа	Розвиток емпатії
«Пауза перед відповіддю»	Перед різкою реакцією зробити вдих і сказати словами	Формування саморегуляції
«Скринька підтримки»	Записати фрази підтримки для дитини	Зміцнення самооцінки

Джерело: складено автором на основі підходів до розвитку емоційного інтелекту, емоційно-ціннісного розвитку та виховання чуйності [5; 36; 38; 42].

У сучасних умовах потрібно враховувати й додаткові стресові чинники: воєнні події, переїзди, дистанційне навчання, розлуку з близькими. Методичний посібник за науковою редакцією В. Г. Панка та І. І. Ткачук акцентує потребу психосоціальної допомоги дітям і сім'ям у складних життєвих обставинах [40, 24]. Тому в разі тривалого сімейного напруження батькам не варто залишатися з проблемою сам на сам. Доцільно звертатися до практичного психолога, класного керівника або фахівців соціально-психологічної підтримки. Якщо сімейні конфлікти поєднуються з воєнним досвідом, допомога дитині має бути особливо обережною. У практичному посібнику І. О. Корнієнко, І. М. Лісовецької, Ю. А. Луценко та Д. Д. Романовської акцентовано увагу на тому, що діти й сім'ї, які постраждали від військового конфлікту, потребують підтримки з урахуванням пережитого стресу, втрати стабільності та змін у звичному способі життя [15, 11]. Тому в таких родинах сварки навколо навчання, поведінки або побутових обов'язків можуть мати сильніший емоційний ефект для дитини, ніж у стабільніших умовах.

Загалом рекомендації мають бути спрямовані на три пов'язані рівні: родину, школу та психосоціальну підтримку. На рівні родини першочерговими є безпечне спілкування, визнання почуттів дитини й недопущення її втягування в конфлікт. На рівні школи важливими є педагогічна уважність, підтримувальна комунікація з батьками та своєчасне залучення психолога. На рівні психосоціальної допомоги потрібні консультування, оцінювання потреб родини, розвиток життєстійкості та групові або індивідуальні форми підтримки [13; 17; 21; 30].

Отже, зниження негативного впливу сімейних конфліктів на емоційний розвиток дітей потребує узгоджених дій батьків, педагогів і психолога.

Найважливішими є психологічна безпека, спокійна реакція на помилки, недопущення втягування дитини в дорослі конфлікти, розвиток емоційного мовлення, стабільний режим і підтримка самооцінки. Якщо дитина відчуває, що дорослі не принижують її через помилки, визнають її переживання й залишаються поруч у складних ситуаціях, рівень тривожності поступово знижується, а емоційний розвиток стає більш гармонійним.

ВИСНОВКИ

У роботі було теоретично обґрунтовано та емпірично досліджено вплив конфліктів у діаді «дитина - батьки» на емоційний розвиток дітей молодшого шкільного віку. Проведений аналіз дав змогу підтвердити, що сімейні конфлікти не є лише ситуативним явищем у родинному спілкуванні, а можуть виступати значущим чинником формування емоційного стану, самооцінки, поведінкових реакцій і навчальної активності дитини. Особливо помітним цей вплив є в молодшому шкільному віці, коли дитина ще значною мірою залежить від емоційної підтримки дорослих, але вже активно включена в систему шкільних вимог, оцінювання та соціальної взаємодії з ровесниками.

У першому розділі було проаналізовано теоретичні підходи до розуміння сімейних конфліктів і взаємин у діаді «дитина - батьки». Встановлено, що конфлікти в сім'ї можуть виникати через різні причини: непослідовність виховних вимог, надмірний контроль, дефіцит емоційної підтримки, навчальні труднощі дитини, завищені очікування батьків, недостатню культуру спілкування в родині. Для молодшого школяра такі конфлікти мають особливе значення, оскільки дитина часто не відокремлює дорослі суперечки від власної поведінки й може сприймати напруження в сім'ї як доказ своєї провини або небажаності.

У другому розділі було охарактеризовано психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку та розкрито вплив сімейних конфліктів на їхній емоційний стан і поведінку. З'ясовано, що молодший школяр характеризується підвищеною емоційною чутливістю, залежністю від оцінки дорослого, потребою у стабільності, підтримці та зрозумілих правилах. Конфлікти з батьками можуть порушувати ці умови й спричиняти тривожність, страх помилки, емоційну нестійкість, плаксивість, дратівливість, замкнутість або конфліктність. При цьому поведінкові прояви дитини не завжди прямо вказують

на сімейну проблему. Часто вони маскуються під неуважність, небажання виконувати завдання, грубість, пасивність або надмірну слухняність.

Окремо було визначено фактори гармонізації емоційного розвитку дітей у сім'ї. До них належать психологічна безпека, стабільний режим дня, емоційна підтримка, послідовність виховних вимог, доброзичливе пояснення помилок, розвиток емоційного мовлення, уміння батьків не втягувати дитину в дорослі конфлікти, а також співпраця сім'ї, школи та практичного психолога. Встановлено, що для гармонійного розвитку дитині потрібна не повна відсутність будь-яких суперечностей у родині, а здатність дорослих вирішувати конфлікти без приниження, тиску й перенесення відповідальності на дитину.

У третьому розділі було проведено емпіричне дослідження, у якому взяли участь 80 осіб: 40 дітей молодшого шкільного віку та 40 батьків або законних представників. Для дослідження було використано тест шкільної тривожності Філліпса, проєктивну методику «Малюнок сім'ї», анкету для батьків «Особливості сімейної взаємодії», педагогічне спостереження та індивідуальну бесіду з дитиною. Такий комплекс методів дав змогу зіставити дитячі переживання, батьківські відповіді та реальні поведінкові прояви учнів у навчальному середовищі.

За результатами тесту шкільної тривожності Філліпса було встановлено, що 22,5% дітей мають низький рівень шкільної тривожності, 47,5% - середній, а 30,0% - високий. Це свідчить про те, що майже третина досліджуваних дітей демонструє виражене емоційне напруження, пов'язане зі страхом помилки, оцінюванням, страхом перевірки знань, реакцією дорослих і навчальними труднощами. Діти з високим рівнем шкільної тривожності частіше уникали відповідей, болісно реагували на зауваження, потребували постійного схвалення або проявляли замкнутість.

Результати проєктивної методики «Малюнок сім'ї» показали, що позитивне емоційне сприйняття родини виявлено у 35,0% дітей, частково

напружене сприйняття - у 42,5%, а виражене емоційне віддалення - у 22,5%. Це підтвердило, що значна частина дітей відчуває певну дистанцію, напруження або нестачу емоційної близькості у сімейній взаємодії. У малюнках це проявлялося через відокремлення себе від інших членів родини, збільшену дистанцію між фігурами, відсутність окремих членів сім'ї або тривожні коментарі дитини.

Анкетування батьків засвідчило, що частими джерелами конфліктів у родині є навчальні труднощі, виконання домашніх завдань, поведінка дитини, низькі оцінки та нестача спокійного часу для спілкування. Важливим результатом стало те, що діти, у родинах яких батьки частіше повідомляли про конфлікти через навчання або поведінку, частіше демонстрували тривожність, страх помилки, дратівливість, уникання складних завдань або потребу в постійному схваленні дорослого.

Педагогічне спостереження підтвердило, що сімейне напруження може проявлятися в шкільній поведінці дитини. Найбільш поширеними проявами були страх відповідати перед класом, плаксивість або образливість після зауваження, уникання складних завдань, потреба в схваленні, замкнутість і конфліктність у взаємодії з ровесниками. Індивідуальні бесіди з дітьми засвідчили, що молодші школярі часто бояться не самої навчальної помилки, а реакції дорослих на неї. Для багатьох дітей важливою є не лише допомога у виконанні завдання, а й спокійний тон, відсутність крику, можливість пояснити свої переживання.

Узагальнення результатів усіх методик дало змогу визначити три рівні емоційного благополуччя дітей. Високий рівень було виявлено у 25,0% дітей, середній - у 45,0%, низький - у 30,0%. Діти з низьким рівнем емоційного благополуччя частіше мали високий рівень тривожності, напружене сприйняття сім'ї, страх помилки, замкнутість або конфліктність. Це підтвердило гіпотезу дослідження про те, що конфлікти дитини з батьками, зумовлені навчальними

труднощами, дефіцитом підтримки та непослідовністю виховання, негативно впливають на емоційний стан і поведінку молодших школярів.

На основі отриманих результатів було розроблено практичні рекомендації щодо зниження негативного впливу сімейних конфліктів на емоційний розвиток дітей. Для батьків рекомендовано не втягувати дитину в дорослі суперечки, не використовувати її як посередника між дорослими, пояснювати після конфлікту, що дитина не винна, а також змінювати реакцію на навчальні труднощі: замість крику, покарання й порівнянь використовувати спокійне пояснення, підтримку, поділ завдання на частини та похвалу за зусилля. Важливою умовою є розвиток емоційного мовлення дитини через щоденні короткі розмови про настрій, страхи, труднощі й потребу в допомозі.

Для педагогів рекомендовано звертати увагу на непрямі ознаки сімейного напруження: раптову замкнутість, плаксивість, страх відповідати, конфліктність, зниження навчальної активності або надмірну потребу в схваленні. Учителю доцільно створювати безпечне навчальне середовище, у якому помилка розглядається як частина навчання, а не як причина для приниження. Практичному психологу рекомендовано працювати не лише з дитиною, а й із батьками та педагогами, застосовуючи вправи на розпізнавання емоцій, розвиток саморегуляції, зниження тривожності та формування навичок безпечного спілкування.

Отже, мету дослідження досягнуто, а поставлені завдання виконано. Теоретичний аналіз і результати емпіричного дослідження підтвердили, що конфлікти у діаді «дитина - батьки» є значущим чинником емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку. Найбільш чутливими до сімейного напруження є тривожність, страх помилки, емоційна нестійкість, самооцінка, навчальна активність і поведінкові реакції. Зниження негативного впливу таких конфліктів можливе за умови узгодженої роботи сім’ї, школи та психолога, стабілізації сімейного спілкування, підтримки дитини в ситуаціях помилки й розвитку її здатності розуміти та виражати власні емоції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августюк М. М. Методичні поради до підвищення рівня емоційного інтелекту. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2022. 94 с. URL : https://surl.li/xozrzc (дата звернення: 04.05.2026).

2. Бондарук Ю. С. Особливості психологічної безпеки молодших школярів в сучасному освітньому закладі. *Габітус*. 2022. Вип. 41. С. 66-72. DOI : https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.10.
URL : https://habitus.od.ua/journals/2022/41-2022/10.pdf (дата звернення: 10.05.2026).

3. Булгакова О. Ю., Азаркіна О. В. Теоретичні основи вивчення дитячо-батьківських стосунків у психологічних дослідженнях. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія : Психологія. 2020. Т. 31(70), № 3. С. 100-104. URL : https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/3_2020/19.pdf DOI : https://doi.org/10.32838/2709-3093/2020.3/17. (дата звернення: 01.05.2026).

4. Вавілова А. С. Вплив стилів батьківського виховання на рівень тривожності молодших школярів. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія : Психологія. 2021. Т. 32(71), № 2. С. 139-144. URL : https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/2_2021/24.pdf (дата звернення: 10.05.2026).

5. Вашуленко О. В. Емоційно-ціннісний розвиток молодших школярів на уроках літературного читання. *Початкова школа*. 2019. № 1. С. 13-16. URL : https://surl.li/biszmh (дата звернення: 10.05.2026).

6. Волік Н. Педагогічні умови розвитку емоційного інтелекту дитини дошкільного віку в закладі дошкільної освіти. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. URL : https://magazine.mdpu.org.ua/index.php/nv/article/download/3144/3597/ (дата звернення: 01.05.2026).

7. Галушко С. М. Вікові особливості молодшого школяра як чинник успішної адаптації до школи. *Габітус*. 2020. Вип. 18, Т. 2. С. 32-36. URL : https://habitus.od.ua/journals/2020/18-2020/part%202/8.pdf
DOI : https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.18.2.6. (дата звернення: 10.05.2026).
Гніда Т. Б. Стосунки в родині як основа для розвитку обдарувань дитини. 2021. URL : https://surl.li/usgmgs (дата звернення: 01.05.2026).

8. Гончар Л. В. Теоретичні засади формування гуманних батьківсько-дитячих взаємин. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2022. Вип. 26. С. 60-71. URL : https://surl.li/xxcqth (дата звернення: 06.05.2026).

9. Гончар Л. В. Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.07. Київ, 2018. 40 с. URL : https://surl.li/erwjpw (дата звернення: 06.05.2026).

10. Гончар Л. В., Кравченко Т. В., Мачуська І. М., Павицька К. М., Хижняк А. В. *Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах* : монографія / за заг. ред. Л. В. Гончар. Харків : Друкарня Мадрид, 2016. 176 с. URL : https://surl.lu/kpsxfp (дата звернення: 10.05.2026).

11. Гречешнюк І. В. Емоційний стан дитини в ситуації розлучення батьків. *Габітус*. 2021. Вип. 30. С. 183-187. URL : https://habitus.od.ua/journals/2021/30-2021/32.pdf (дата звернення: 10.05.2026).

12. Групові форми роботи в системі психосоціальної допомоги дітям і сім’ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій : практичний посібник / В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало та ін. ; за наук. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2020. 123 с. URL : https://surl.li/mbsvtw (дата звернення: 05.05.2026).

13. Гурковська Т. Л., Соловйова Л. І. Педагоги та батьки: точки дотику для активної співпраці : методичні рекомендації. Київ : ЮНІСЕФ, ВГО «АПДО», 2023. 136 с. URL : https://surl.lu/fastna (дата звернення: 05.05.2026).

14. Досвід надання допомоги дітям і сім’ям - жертвам військового конфлікту : практичний посібник / І. О. Корнієнко, І. М. Лісовецька, Ю. А. Луценко, Д. Д. Романовська. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2017. 152 с. URL : https://surl.li/jimxkb (дата звернення: 02.05.2026).

15. Зобенько Н. А. Психолого-педагогічні умови розвитку емоційного інтелекту учнів в освітньому процесі сучасної початкової школи. 2023. URL : https://surl.li/jchghn (дата звернення: 01.05.2026).

16. Кияниця З. П., Петрочко Ж. В. Соціальна робота із вразливими сім’ями та дітьми : посібник : у 2 ч. Ч. 1. Сучасні орієнтири та ключові технології. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с. URL : https://surl.li/srbqxl (дата звернення: 06.05.2026).

17. Коновальчук І. М. Вимоги до психокорекції конфліктів молодших школярів з батьками. *Відносини між батьками і дітьми: проблеми та шляхи їх розв’язання* : матеріали міжвуз. заоч. наук.-практ. конф., (м. Хмельницький, 25 лютого 2015 р.). Хмельницький, 2015. С. 147-150. URL : https://eprints.zu.edu.ua/28910/ (дата звернення: 10.05.2026).

18. Коновальчук І. М. Особистісні особливості дітей молодшого шкільного віку як суб’єктивні чинники їх конфліктів з батьками. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2013. Т. VIII, вип. 1. С. 178-190. URL : https://eprints.zu.edu.ua/12790/3/KonovalchukIM.pdf (дата звернення: 10.05.2026).

19. Коновальчук І. М. Труднощі в навчальній діяльності молодших школярів як чинник їх конфліктів з батьками. *Формування дидактичної компетентності педагогів дошкільної та початкової освіти* : зб. наук.-метод.

пр. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. С. 226-229. URL : https://eprints.zu.edu.ua/20524/ (дата звернення: 10.05.2026).

20. Консультування в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій : практичний посібник / В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало та ін. ; за наук. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2019. 74 с. URL : https://surl.li/aturfj (дата звернення: 02.05.2026).

21. Косьянова О. Ю. Психологічні та соціальні аспекти функціонування сім'ї в умовах кризи, спричиненої війною. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія : Психологія. 2025. Т. 36(75), № 4. С. 19-24. URL : https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/4_2025/4.pdf (дата звернення: 01.05.2026).

22. Коханова О. П. Дитячо-батьківські стосунки як умова психологічної безпеки дитини. *Наукові записки.* Серія : Психологія. 2025. Вип. 2(8). С. 94-99. URL : https://surl.li/itufio DOI : https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2025-2-13. (дата звернення: 01.05.2026).

23. Лелюх-Степанчук О. О. Особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 2. С. 143-147. URL : https://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2018/29.pdf (дата звернення: 10.05.2026).

24. Лисенко Л. М., Желавська А. В. Емоційні аспекти сепарації в контексті взаємин між батьками та дітьми. *Габітус*. 2023. Вип. 56. С. 94-98. URL : https://habitus.od.ua/journals/2023/56-2023/16.pdf
DOI: https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.16. (дата звернення: 01.05.2026).

25. Маляр О. Психолого-педагогічна характеристика прояву емоційних станів у дітей молодшого шкільного віку. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти.* Серія : «Педагогіка. Психологія». 2023. Вип. 3. С. 67-72.

URL: https://surl.li/gcwrbg DOI: https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2023-3.10. (дата звернення: 10.05.2026).

26. Мацкевич В. Г. Вплив сім'ї на емоційно-почуттєву сферу дітей підліткового віку. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія : Психологія. 2025. Т. 36(75), № 2. URL : https://surl.li/hwtrig (дата звернення: 01.05.2026).

27. Мельник А., Петренко І. *Стратегії взаємодії сім'ї і школи у поствоєнний період* : методичні рекомендації. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2024. 50 с. URL : https://surl.li/vyltud (дата звернення: 10.05.2026).

28. Мельник В. М. Значення психологічних умов у процесі освітньої діяльності дітей молодшого шкільного віку. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія : Психологія. 2025. Т. 36(75), № 1. С. 121-126. URL : https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/1_2025/23.pdf
DOI : https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.1/21. (дата звернення: 10.05.2026).

29. Методичні рекомендації для фахівців комплексної соціальної послуги з формування життєстійкості. Київ : Національна соціальна сервісна служба України, 2025. URL : https://surl.li/cdihve (дата звернення: 04.05.2026).

30. Недовіз С., Решетова І. Особливості соціально-емоційного розвитку учнів початкових класів в умовах освітніх ризиків. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2025. № 2(23). С. 50-61. URL : https://profped.ddpu.edu.ua/article/view/334858 DOI : https://doi.org/10.31865/2414-9292.23.2025.334858. (дата звернення: 10.05.2026).

31. Освіта і просвіта батьків, членів родин : практичний посібник / Т. В. Котирло, С. М. Щербина та ін. Київ : Інститут проблем виховання НАПН України, 2019. 220 с. URL : https://surl.li/dqwufj (дата звернення: 04.05.2026).

32. Панасенко Е. А. Сімейний конфлікт як психологічна криза. *Габітус*. 2025. Вип. 73. С. 217-221. URL : https://habitus.od.ua/journals/2025/73-2025/39.pdf (дата звернення: 01.05.2026).

33. Поліщук В. М. та ін. Психологія сім'ї : підручник / за ред. В. М. Поліщука. Суми : Університетська книга, 2021. 248 с. URL : https://elibrary.kubg.edu.ua/38814/1/V_Polishchuk_Pidruchnik_2021_IL.pdf (дата звернення: 01.05.2026).

34. Портницька Н. Ф. Дитячо-батьківські стосунки як чинник розвитку потребово-ціннісної сфери дошкільників. 2017. URL : https://surl.li/olskuz (дата звернення: 01.05.2026).

35. Савченко Ю. Ю. Розвиток емоційного інтелекту учнів молодшого шкільного віку. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 12(31). С. 12-16. URL : https://surl.li/splwim (дата звернення: 10.05.2026).

36. Субашкевич І. Р., Пруднікова О. А. Соціально-психологічні особливості дитячо-батьківських відносин. *Габітус*. 2021. Вип. 23. С. 213-216. URL : https://habitus.od.ua/journals/2021/23-2021/39.pdf
DOI : https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.23.37. (дата звернення: 01.05.2026).

37. Сухопара І. Г. Чинники розвитку емоційного інтелекту молодших школярів у контексті Нової української школи. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського.* Серія : «Педагогічні науки». 2019. № 2. С. 296-301. URL : https://surl.lt/geilrk (дата звернення: 10.05.2026).

38. Терещенко Л. А., Карабаєва І. І. Психологічні особливості емоційної сфери дітей дошкільного віку. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2019. URL : https://surl.li/pkrfwt (дата звернення: 01.05.2026).

39. Технології психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій : методичний посібник / В. В. Байдик, Ю. С. Бондарук, Ю. П. Гопкало та ін. ; за наук. ред. В. Г. Панка, І. І. Ткачук. Київ : Ніка-Центр, 2021. 118 с. URL : https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/729191/1/tehnologii3.pdf (дата звернення: 08.05.2026).

40. Титаренко Т. М., Кляпець О. Я. Запобігання емоційному вигоранню в сім'ї як фактор гармонізації сімейних взаємин : науково-методичний посібник. Київ : Міленіум, 2007. 142 с. URL : https://surl.li/aseppk (дата звернення: 10.05.2026).

41. Хижняк А. В. Діагностика рівнів вихованості чуйності у молодших школярів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2012. Вип. 16. С. 289-295. URL : https://surl.lu/sigqso (дата звернення: 10.05.2026).

42. Чайка І. В. Психологічні особливості дитячо-батьківських взаємин педагогів. *Слобожанський науковий вісник.* Серія : Психологія. 2025. URL : https://journals.spu.sumy.ua/index.php/psy/article/view/904
DOI : https://doi.org/10.32782/psyspu/2025.2.35. (дата звернення: 01.05.2026).

43. Чекстере О. Ю., Пророк Н. В., Гнатюк О. В. Вплив дитячо-батьківських відносин на життєстійкість молодших школярів в умовах воєнного стану. 2025. URL : https://surl.li/naxjmb (дата звернення: 01.05.2026).

44. Чистяк О. В. Взаєморозуміння у батьківсько-дитячих стосунках як умова демократизації сучасної освіти. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Серія : Психологія. 2025. Т. 36(75), № 5. С. 98-102. URL : https://psych.vernadskyjournals.in.ua/journal/5_2025/17.pdf
DOI : https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.5/15. (дата звернення: 01.05.2026).

45. Abela K. R., Gonzalez A., Andrews K., Zhang X., Jambon M., Georgiades K., Gross J., Janus M., Lipman E., Pires P., Bennett T. Examining interparental conflict, parent-child conflict, and child emotion regulation within the Family Check-Up®: a randomized controlled trial. *Journal of Applied Developmental Psychology*. 2025. Vol. 100. P. 101855. URL : https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0193397325001029
DOI : https://doi.org/10.1016/j.appdev.2025.101855. (дата звернення: 06.04.2026).

46. Barthassat J. Positive and negative effects of parental conflicts on children's condition and behavior. *Journal of European Psychology Students*. 2014. Vol. 5, № 1. P. 10–18. URL : https://jeps.efpsa.org/articles/jeps.bm DOI : https://doi.org/10.5334/jeps.bm. (дата звернення: 06.04.2026)

47. Burns P., McCormack T., O'Connor P. A., Fitzpatrick Á., Atance C. The effect of episodic future thinking on young children's future-oriented decision making. *Developmental Psychology*. 2021. Vol. 57, No. 6. P. 976–990. URL : https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/dev0001179
DOI : https://doi.org/10.1037/dev0001179. (дата звернення: 07.04.2026).

48. Cummings E. M., Schatz J. N. Family conflict, emotional security, and child development: translating research findings into a prevention program for community families. *Clinical Child and Family Psychology Review*. 2012. Vol. 15, №1. P. 14–27. DOI : https://doi.org/10.1007/s10567-012-0112-0. URL : https://surl.li/mqlgvy (дата звернення: 06.04.2026).

49. Denham S. A. Dealing with feelings: how children negotiate the worlds of emotions and social relationships. *Cognition, Brain, Behavior*. 2007. Vol. 11, №1. P. 1–48. URL: https://surl.li/lvovtn (дата звернення: 07.04.2026).

50. Gao N., Liu Y., Tang X., Liu Y., Yu C., Huang Y., Wang Y., Salim F. D., Xu X. O., Wei J., Shi Y. The homework wars: exploring emotions, behaviours, and conflicts in parent-child homework interactions. *Proceedings of the ACM on Interactive, Mobile, Wearable and Ubiquitous Technologies*. 2025. Vol. 9, № 3. Art. 80. DOI : https://doi.org/10.1145/3749517. URL : https://arxiv.org/abs/2502.01325 (дата звернення: 07.04.2026).

51. Gercek D. The foundation building the future: family and the psychosocial development of the child. *International Journal of Multidisciplinary Research and Growth Evaluation*. 2025. Vol. 6, № 4. P. 1049–1055. URL : https://surl.li/qjmkgs (дата звернення: 07.04.2026).

52. Gerlach J. Attachment and socio-emotional development in early childhood: mediators, moderators and consequences of cumulative family risks in families and daycare centers : дис. … д-ра філософії. Erlangen : Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, 2022. URL : https://surl.li/diuhxb (дата звернення: 07.04.2026).

53. Huang R., Chazan-Cohen R., Carlson D. Early family conflict and behavioral outcomes in children from low-income families: the indirect effects of parental depression and parenting practices. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2024. Vol. 21, № 12. P. 1664. DOI : https://doi.org/10.3390/ijerph21121664. URL : https://www.mdpi.com/1660-4601/21/12/1664 (дата звернення: 06.04.2026).

54. Jolly A., Sebastian G. Exploring the dynamics of connection: a psychological view of parenting and child growth. *International Journal of Research Publication and Reviews*. 2025. Vol. 6, № 10. P. 4756–4761. URL : https://surl.li/rcakou DOI : https://doi.org/10.55248/gengpi.06.1025.3753. (дата звернення: 06.04.2026).

55. Kim R., Foster M., Parada M. The impact of family bonding activity type and time on young children's social-emotional development. *Children & Society*. 2025. Vol. 39, No. 6. P. 1059–1067. DOI : https://doi.org/10.1111/chso.12974. URL : https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/chso.12974 (дата звернення: 07.04.2026).

56. Lim M., Pollmann-Schult M., Li J. Parents' work–family conflict and children's emotional well-being: the mediating role of parenting behaviors. *Journal of Family Issues*. 2025. DOI : https://doi.org/10.1177/0192513X251389214 URL : https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0192513X251389214 (дата звернення: 07.04.2026).

57. Mortazavizadeh Z., Göllner L., Forstmeier S. Emotional competence, attachment, and parenting styles in children and parents. *Psicologia: Reflexão e*

Crítica. 2022. Vol. 35. P. 6. DOI : https://doi.org/10.1186/s41155-022-00208-0. URL : https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC8918443/ (дата звернення: 07.04.2026).

58. Rizvi S. H. Emotional development and emotional relationships. *Developmental Psychology*. New Delhi : Indira Gandhi National Open University, 2021. URL : https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/79128/1/Unit-10.pdf (дата звернення: 07.04.2026).

59. Thokala M. R. Parental conflicts: influences on the development of children : магістерська робота. Menomonie (WI) : University of Wisconsin–Stout, 2009. URL : https://surl.li/ojnxao (дата звернення: 07.04.2026).